

Nobele familiebanden

Ouder-kindrelaties binnen de adellijke familie de Looz-Corswarem (1763-1793)*

Tom Eerkens

Nabij het dorpje Niel-bij-Sint-Truiden, gelegen in de uiterst zuidwestelijke hoek van de Belgische provincie Limburg, bevond zich tot 1943 het buitenverblijf van de familie de Looz-Corswarem (afb. 1). Tegenwoordig doet de naam van dit hoogadellijke geslacht bij het brede publiek geen belletje rinkelen, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw bekleedde deze familie een invloedrijke positie binnen de maatschappelijke top van de Zuidelijke Nederlanden. Als duidelijk statement van zijn status, prestige en familiaal aanzien, liet hertog Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem (1732-1803) zijn ouderlijke kasteel in Niel-bij-Sint-Truiden tijdens de jaren 1790 grondig verbouwen tot een neoklassieke residentie die drie verdiepingen telde, een zuilenportiek omvatte en uitkeek op een groot park, omsloten met een gordel van bomen. Het geheel was verfraaid met een lustig padenpatroon en een waterpartij.¹

De beslissing om zich met zijn familie in dit dorpje te vestigen was niet willekeurig. Sinds het begin van de achttiende eeuw ging de familie de Looz-Corswarem er immers prat op de rechtmatige erfgenaam te zijn van de graven van Loon, die tijdens de middeleeuwen het gebied bestuurden dat tegenwoordig ongeveer overeenkomt met de Belgische provincie Limburg. Sinds het einde van de middeleeuwen viel het graafschap echter onder de controle van de prins-bisschoppen van Luik, maar daar wilden de hertogen de Looz-Corswarem een stokje voor steken. De ambitie om het land van hun vermeende voorouders terug in handen te krijgen, had zelfs al meermaals tot conflicten geleid met de

* Dit artikel werd grotendeels gebaseerd op de onuitgegeven scriptie *Nobele Familiebanden. Ouder-kindrelaties binnen de adellijke familie de Looz-Corswarem (1732-1792)* van mijn hand, ter verkrijging van de graad van Master binnen de opleiding Geschiedenis aan de KU Leuven. Voor de hulp bij de totstandkoming van dit artikel, gaat mijn dank uit naar prof. dr. Johan Verberckmoes, die als promotor optrad bij mijn masterscriptie, en voorts naar Marie Linde Boesmans, Shana Gaethofs en dr. Paul Puschmann.

1 C. de Maegd, *Historische tuinen en parken van Vlaanderen. Inventaris Limburg, Deel I: Gingelom, Halen, Herk-de-Stad, Nieuwerkerken en Sint-Truiden*, Brussel, 2003, 60-62.

Afb. 1. Voorgevel van het voormalige kasteel van Niel-bij-Sint-Truiden. (Uit: de Maegd, Historische tuinen en parken van Vlaanderen. Limburg, Deel I, 61.)

regering in Luik. Het nieuwe kasteel in Niel moest de territoriale claim kracht bijzetten en de aanwezigheid van de familie de Looz-Corswarem in het Loonse landschap bevestigen en versterken.²

Achter de naam 'de Looz-Corswarem' gingen meer mensen schuil dan enkel de hertog, die als familiehoofd optrad. Behalve hem bestond deze adellijke familie immers uit echtgenotes, (stief)moeders, zonen en dochters, neven en nichten, ooms en tantes en nog veel meer indirecte verwanten die zich identificeerden met dezelfde illustere naam. Bovendien behoorde de familie de Looz-Corswarem tot een bevoorrechte groep in de vroegmoderne samenleving: zij maakte deel uit van de hogere adel in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik.

"De adel is geen individuele, maar een familiale aangelegenheid," zo stelde Paul Janssens in een poging de adel te definiëren. "De edelen vinden hun sociale preëminentie in de wieg, en zij laten

2 B. d'Ursel, 'Princes en Belgique. Looz-Corswarem et Corswarem-Looz 1734', *Le Parchemin. Bulletin bimestriel édité par l'Association royale office généalogique et héraldique de Belgique*, 2013, 78 (403), 20.

deze bij hun overlijden aan hun erfgenamen over. Het adellijk statuut heeft een onpersoonlijk, familiaal karakter. De generaties komen en gaan, alleen de familie blijft.”³ Volgens Janssens bestond de veranderlijkheid van de adel door de tijd heen uit de opkomst, consolidatie en soms neergang van een familie binnen het adellijke stelsel. Elke nieuwe generatie steunde dus op de verworvenheden van haar voorouders, maar had tegelijk de ambitie om haar positie binnen de adellijke hiërarchie te verbeteren.⁴ Soms lukte dat, soms niet. Het individu nam binnen een adellijke familie een bepaalde positie in, met daaraan verbonden rechten en plichten ten aanzien van de andere familieleden. Om de vroegmoderne adel ten volle te kunnen begrijpen zijn interne familiale relaties niet te veronachtzamen. Daartoe zal deze studie een bijdrage leveren.

De centrale vraag in dit onderzoek betreft de kenmerken van de relatie tussen ouders en kinderen uit de adelstand, en dan specifiek de verhouding tussen adolescenten en hun ouders. De meeste historici focusten tot op heden enkel op de relatie tussen ouders en hun zeer jonge kinderen. Aangezien deze auteurs vaak al moeite hadden om een volwaardige kindertijd in het verleden te situeren, erkenden zij niet dat de adolescentie als een aparte levensfase tussen de kindertijd en de volwassenheid bestond. Nochtans bleef iemand in het ancien regime een ‘kind’ totdat hij of zij een huwelijk aanging en een eigen huishouden kon onderhouden; ook daarna bleef een volwassen zoon of dochter de band met zijn of haar ouders bestendigen.⁵ Cultuurhistorici Natalie Zemon Davis en Robert Muchembled toonden dat adolescenten, die zich onderscheidden van zowel kinderen als volwassenen, ook in de vroegmoderne periode voorkwamen.⁶ Ook in het verleden was de adolescentie een woelige en moeilijke periode in de ouder-kindrelatie, want “*the child matured into adulthood and spread its wings while the parent still clung to the youth’s inexperience*

3 P. Janssens, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Brussel, 1998, 106-107.

4 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel*. Voor een goed overzicht van de beschikbare bibliografie betreffende vroegmoderne adel in de Zuidelijke Nederlanden, zie: T. de Hemptinne en J. Dumolyn, ‘Historisch adelsonderzoek over de late middeleeuwen en de vroeg-moderne periode in België en Nederland: een momentopname’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 123 (2008), 481-489; P. Janssens, ‘Vivre noblement hier et aujourd’hui’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 88 (2010), 339-348.

5 L. Pollock, ‘Parent-Child Relations’, D. Kertzer en M. Barbagli red., *The History of the European Family. Volume One: Family Life in Early Modern Times, 1500-1789*, New Haven en Londen, 2001, 197-198.

6 N. Davis, ‘The reasons of misrule: youth groups and charivaris in sixteenth-century France’, *Society and Culture in Early Modern France. Eight Essays by Natalie Zemon Davis*, Standford, 1975, 97-124; R. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse Revolutie*, Amsterdam, 1991, 252-272.

of flight.”⁷ Dit terrein van de ouder-kindrelatie binnen de hogere klassen heeft maar beperkte aandacht gekregen in het historisch onderzoek.⁸

Dit is een casestudy omtrent de ouder-kindrelatie binnen de adellijke familie de Looz-Corswarem. Hun persoonlijke correspondentie, geschreven door ouders en kinderen binnen deze familie in de periode 1763-1793, vormt hiervoor de basis. Het interne briefverkeer gaf immers de staat van familiale relaties weer en was bovendien noodzakelijk om de familiebanden te onderhouden. Tegelijkertijd bezat de schrijver ook een groot handelingsvermogen. Briefschrijvers kozen er immers zelf voor hoe ze de regels van de briefetiquette en de algemeen geldende normen en waarden implementeerden, maar toonden ook in hun brieven hoe ze zichzelf en hun relatie ten opzichte van de ontvanger aanschouwden en ervoeren.⁹

Bovendien maakt de stimulans tot gevoelsexpressie en -ervaring, die eigen was aan de (literaire) stijl van het sentimentalisme in de tweede helft van de achttiende eeuw, deze periode geschikt om de ouder-kindrelatie te onderzoeken. Het tijdperk van de Verlichting kende immers een andere mentaliteit op vlak van het gevoelsleven dan de periodes daarvoor, want de achttiende eeuw was “not only the century of reason, of the experience of heightened subjectivity and individuality, it also brought the breakthrough of the emotional life.”¹⁰

I De arena van de historiografie

Ontwikkeling van de familiegeschiedenis

Sinds de publicatie van het werk *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* van de Franse historicus Philippe Ariès in 1960, is er bij historici en sociale wetenschappers reeds veel inkt

- 7 D. Roberts, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families*, Hilversum, 1998, 35.
- 8 S. Ozment, *Three Behaim Boys. Growing up in Early Modern Germany*, New Haven en Londen, 1990; S. Ozment, *The Bürgermeister's Daughter: Scandal in a Sixteenth-Century German Town*, New York, 1996, in Nederlandse vertaling als: S. Ozment, *De burgemeestersdochter. Schandaal in een 16de-eeuwse Duitse stad*, Utrecht, 1996; S. Tillyard, *Aristocrats. Caroline, Emily, Louise and Sarah Lennox 1740 – 1832*, Londen, 1994, in Nederlandse vertaling als: S. Tillyard, *In naam van de liefde: het leven van Caroline, Emily, Louisa en Sarah Lennox 1740-1832*, Amsterdam, 1995.
- 9 W. Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*, Nijmegen, 2005, 7-19.
- 10 A. Trepp, ‘The Emotional Side of Men in Late Eighteenth-Century Germany (Theory and Example)’, *Central European History*, 27 (1994), 132-134; R. Ghesquière, *Literaire verbeelding 2. Een geschiedenis van de Europese literatuur en cultuur vanaf 1750*, Leuven, 2006, 19.

gevloeid over de familie in het verleden.¹¹ Onderzoekers zoals Edward Shorter, Lawrence Stone en Elisabeth Badinter traden in zijn voetsporen, en tegelijkertijd kreeg de familiegeschiedenis ook een sterk psychologische en psychoanalytische inslag.¹² De zogenoemde "orthodoxe school" van familiehistorici die hieruit voortkwam, lanceerde binnen de historiografie een negatief beeld van het familieleven en vooral de kindertijd in het verleden. Sterk beïnvloed door de ideeën rond het civilisatieproces, zoals uiteengezet door Norbert Elias, plaatsten Ariès en zijn navolgers de totstandkoming van het concept van een 'kindertijd' als aparte levensfase van de mens in de achttiende eeuw. De sociale en economische veranderingen ten gevolge van de Verlichting en de Industriële Revolutie stimuleerden volgens hen de vorming van een 'kerngezin' in plaats van de losse bloedbanden binnen een wijdvertakte 'familie'. Naarmate de scheiding van het publieke en private leven zich voltrok, beschouwden deze historici dit kerngezin als de plaats bij uitstek om sentimentaliteit en intimiteit vorm te geven. In de periode daarvoor bestond volgens hen de idee van een kindertijd gewoonweg niet. Kinderen waren toen louter 'kleine volwassenen' waarbij ouders er een onverschillige en emotionele houding ten aanzien van hun kinderen op nahielden.¹³

Op het einde van de jaren 1970 kwam er steeds meer kritiek op deze 'orthodoxe visie' binnen de familiegeschiedenis, en voornamelijk op hun methodes en het gehanteerde bronnenmateriaal. Deze onderzoekers baseerden zich immers op de schilderkunst, de klederdracht en het overgeleverde drukwerk om tot hun conclusies te komen. Daardoor verbeterde volgens hen het kindbeeld pas langzaam in de periode van de renaissance tot en met de romantiek, wat eigenlijk samenviel met de uitvinding van de drukpers en de opkomst van nieuwe schilderstijlen en -onderwerpen. Daarnaast spiegelde zij de moderne concepten betreffende pedagogie, ouderschap en kindbeeld aan het verleden. Onverschillige en gevoelloze ouders die gehoorzaamheid en discipline afdwongen door brutaal de wil van het

- 11 P. Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Parijs, 1960. Voor een recente en kritische herwaardering van Ariès' werk, zie: J. Dekker en L. Groenendijk, 'Philippe Ariès' ontdekking van het kind: een terugblik na vijftig jaar', *Pedagogiek*, 31 (2011), 199-215; K. Retford, 'Philippe Ariès's 'discovery of childhood': imagery and historical evidence', *Continuity and Change*, 31 (2016), 391-418.
- 12 E. Shorter, *The Making of the Modern Family*, Londen, 1976; L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, Londen, 1977; E. Badinter, *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel (XVIIIe - XIXe siècle)*, Parijs, 1980; D. Hunt, *Parents and Children in History. The Psychology of Family Life in Early Modern France*, New York en Londen, 1972; L. de Mause, *The History of Childhood*, New York, 1975.
- 13 Volgende werken geven een uitgebreid en kritisch overzicht van deze orthodoxe school en haar invloed op de moderne familiegeschiedenis: L. Pollock, *Forgotten children. Parent-child relations from 1500 to 1900*, Cambridge, 1983, 1-32; H. Cunningham, *Children and Childhood in Western Society since 1500*, Londen, 1995, 4-17; S. Ozment, *Ancestors: the Loving Family in Old Europe*, Cambridge (Mass.), 2001, 5-21.

kind te breken, zouden bovendien een desastreus effect gehad hebben op de ontwikkeling van het kind tot volwassene.¹⁴ Linda Pollock en de "revisionistische school" schoven aan de hand van een bronnencorpus dat voornamelijk bestond uit egodocumenten de opvatting naar voren dat reeds vóór de achttiende eeuw een volwaardige kindertijd en een affectieve band tussen ouder en kind bestond. De revisionisten benadrukten de continuïteit van het sentimentele karakter van de ouder-kindrelatie door de tijd heen op grond van de idee dat emoties zoals ouderliefde zich als biologische wetmatigheden aandienden, en volgens de evolutieleer noodzakelijk waren om de mens als soort te doen overleven.

In de jaren 1990 uitte een volgende generatie historici dan weer kritiek op de tegenstellingen en tegenstrijdige verklaringen van de twee genoemde scholen die een schijnbaar onoverbrugbare kloof hadden geslagen binnen de geschiedenis van de familie en het kind. De Nederlandse historicus Rudolf Dekker opperde zelfs om de termen 'zwarte legende' en 'witte legende', ontleend aan de geschiedschrijving over het Spaanse rijk, te hanteren ter aanduiding van de scholen. Zo benadrukt de zwarte legende of orthodoxe school verandering en het negatieve beeld van het kind in het verleden, een beeld dat nog steeds populair is binnen de sociale wetenschappen en bij het brede publiek. De witte legende daarentegen beklemtoont continuïteit en het positieve beeld van het kind in het verleden, waartoe tegenwoordig de meeste historici geneigd zijn zich te bekeren.¹⁵

Als reactie op de zwart-wit-tegenstelling kwam een nieuw soort cultuurgeschiedenis naar de voorgrond die een antwoord op dit probleem trachtte te formuleren: de "emotionele cultuurgeschiedenis". Reeds tijdens de jaren 1960 ontstond binnen de culturele antropologie de opvatting dat cultuur een grote invloed had op de uiting, het ontstaan, alsook de beleving van emoties. Toch ontstond ook hier discussie. Enerzijds beargumenteerden de naturalisten dat een aantal fundamentele emoties biologisch bepaald zijn en dus ook universeel in elke cultuur zijn terug te vinden. Anderzijds benadrukten de sociaal-constructivisten dat de context van een cultuur allesbepalend is voor het gevoelsleven van de mens. De emotionele cultuurgeschiedenis combineerde deze standpunten en veronderstelde een wisselwerking tussen 'natuur én cultuur' in het emotionele leven van de mens.¹⁶

14 Pollock, *Forgotten children*, 33-43 en 52-59.

15 R. Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*, Amsterdam, 1995, 11-13. Voor een uitgebreid overzicht van de historiografie volgens deze zwart-witopdeling: D. Haks, 'Continuïteit en verandering in het gezin van de vroeg-moderne tijd', H. Peeters et al. red., *Vijfeeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*, Nijmegen, 1988, 31-56; D. Roberts, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families*, Hilversum, 1998, 15-40 en 187-194; W. Coster, *Family and Kinship in England 1450-1800*, Londen, 2001.

16 Voor een verdere uitweiding over 'emotionele cultuurgeschiedenis', zie: D. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*, Hilversum, 1998, 19-26.

Hierbij zijn het niet de individuele emoties van mensen uit het verleden die centraal staan, want die zijn immers voorgoed verdwenen, maar de *emotionologie* van een cultuur: de collectieve emotionele normen en waarden die zich weerspiegelen in de vaste gewoontes van het menselijk gedrag.¹⁷ Pas op het moment dat bepaalde ideeën over hoe iemand naargelang zijn stand, geslacht en leeftijd moest omgaan met de uiting én de innerlijke ervaring van gevoelens, een grote draagkracht kregen in de publieke sfeer, zorgden zij voor een koerswijziging in de emotionele cultuur. Die ideeën sijpelden op hun beurt door naar het privéleven, meer bepaald naar de vaste gewoontes van een individu. Tegelijk vormen deze individuele gevoelsuitingen en -ervaringen in de dagelijkse praktijk een spiegel van de emotionele cultuur van haar tijd. Zo probeerde de Belgische historica Jolien Cremers via de emotionele praktijk van de graaf de Merode, vervat in zijn persoonlijke correspondentie, de emotionele cultuur van de vroeg achttiende-eeuwse adel in de Zuidelijke Nederlanden te schetsen: “*Hoe een algemeen-menselijke factor als een ‘emotie’, niet alleen een subjectief gegeven is voor het individu in kwestie, maar evenzeer een onderzoeksobject voor de historicus, die daarmee te weten komt hoe de mens als sociaal wezen in alle autonomie van zijn eigen lichaam toch onafwendbaar een deel van de geschiedenis is.*”¹⁸

Doelstelling

In navolging van bovenstaande historici neemt deze studie de relatie tussen kinderen en hun ouders binnen een adellijke familie onder de loep, met een voorname aandacht voor het standpunt van het adolescente kind. Zij bestudeert daarvoor de hoogadellijke familie de Looz-Corswarem uit de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik. Deze familie bestond uit diverse personen met elk een eigen karakter, een aparte emotionele vorming en een persoonlijke expressie van gevoelens ten opzichte van hun directe familieleden. Daarom verbreedt deze studie het adelsonderzoek met een analyse van de emotionele cultuur van deze adellijke familie, en vormt zij niet louter een zoveelste familiale of biografische geschiedenis die slechts een opsomming van titels en sterfdata zou bevatten.

17 D. Sturkenboom, “...want ware zielesmart is niet woordenrijk” Veranderende gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988”, A. van der Zeijden, *Cultuurgeschiedenis van de dood*, Amsterdam, 1990, 84-86. Sturkenboom baseerde haar methode op: P. Stearns en C. Stearns, ‘Emotionology: clarifying the history of emotions and emotional standards’, *The American Historical Review*, 90 (1985), 813-836.

18 J. Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar. De persoonlijke briefwisseling van Jean-Philippe-Eugène de Merode en Charlotte Nassau-Hadamar*, Leuven, 2004, 9.

De familie de Looz-Corswarem komt maar weinig aan bod in de historiografie, met slechts enkele artikelen die deze achttiende-eeuwse familie van naderbij bestuderen. Bovendien beperken die publicaties zich enerzijds tot een uitgebreide heraldische of genealogische studie of anderzijds tot de familiegeschiedenis binnen de grenzen van een bepaalde heerlijkheid.¹⁹ Nochtans spreekt de geschiedenis van deze hoogadellijke familie het discours van de klassieke historiografie tegen.²⁰ In plaats van een weg van verval te volgen, wisten de hertogen de Looz-Corswarem tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw zowel op politiek als economisch vlak succesvol te zijn.

Aan de hand van de persoonlijke correspondentie, afkomstig uit het familiearchief, bestudeert deze studie het gezin van de vierde hertog Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem (1732-1803). De focus ligt daarbij enerzijds op de sociale conventies die bepaalden hoe een ouder of kind zich moest gedragen binnen een adellijk gezin en anderzijds op de individuele invulling die een persoon gaf aan de rol van ouder of kind. De ouder-kindrelatie wordt bestudeerd vanuit de drie voornaamste taken van ouders: de opvoedingsfunctie, de verzorgingsfunctie en de voorbeeldfunctie.²¹ Speciale aandacht gaat uit naar de wijze waarop de kinderen hiermee omgingen.

- 19 P. Steenebrugen, 'La Famille de Looz-Corswarem et le château de Grez', *Wavriensia. Bulletin du Cercle Historique et Archéologique de Wavre et de la Région*, 7 (1958), 4-14; C. de Vos, 'Limal, ses seigneurs et seigneuries. Les marquis de la Puente (1732-1807)', *Wavriensia. Bulletin du Cercle Historique et Archéologique de Wavre et de la Région*, 15 (1966), 69-112; L. Renard, *Histoire de Corswarem. Tome I: Les seigneurs de Corswarem (1138-1803)*, Waremmes, s.d.; L. Renard, *Corswarem au bon vieux temps*, Waremmes, 1968; P. Mengal, 'Un grand seigneur de la fin du XVIIIe siècle. Guillaume-Joseph, 4e duc de Looz-Corswarem (1732-1803)', *L'Intermédiaire des Généalogistes*, 172 (1974), 262-267; L. Denis, 'Le dernier seigneur de Wavre en Brabant wallon. Guillaume-Joseph-Alexandre, 4e duc de Looz-Corswarem et de Corswarem-Looz (1732-1803)', *Wavriensia. Bulletin du Cercle Historique et Archéologique de Wavre et de la Région*, 28 (1979), 125-147; H. Douchamps, 'Les quarante familles belges les plus anciennes subsistantes. Corswarem', *Le Parchemin*, 63 (1998), 419-446; d'Ursel, 'Princes en Belgique', 2-29; C. von Looz-Corswarem, 'Umbruchszeiten. Zur Entstehung des Fürstentums Rheina-Wolbeck und der Residenzstadt Rheine 1803', *Rheine. Gestern, Heute, Morgen*, 76 (2016), 7-31.
- 20 Recentelijk zijn adelshistorici geneigd om niet langer de Franse en Industriële Revolutie te beschouwen als eindpunt van de adellijke macht, maar opperen zij de idee van een '*persistence of the Old Regime*'. Zie: J. Dewald, *The European Nobility, 1400-1800*, Cambridge, 1996; H. Scott en C. Storrs, 'Introduction: The Consolidation of Noble Power in Europe, c.1600-1800', H. Scott red., *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, I, Londen, 1995, 1-52.
- 21 Pollock, 'Parent-Child Relations', 191-220; J. Noordman en H. van Setten, 'De ontwikkeling van de ouder/kind-verhouding in het gezin', H. Peeters et al. red., *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*, Nijmegen, 1988, 140-162.

Bronnen en methode

Het bronnenmateriaal, bestaande uit het briefverkeer van de ouders en kinderen binnen dit gezin, beslaat een periode van 30 jaar: startend met het eerste huwelijk van Guillaume-Joseph in 1763 en met een eindpunt in 1793, toen de Zuidelijke Nederlanden te lijden hadden onder de Franse expansiedrang. Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem was voor lange tijd slechts het hoofd van een zijtak in de familie en droeg het merendeel van zijn leven de titel van graaf. Pas in 1792 verwierf hij de titel van hertog, doordat de mannelijke opvolgingslijn van de hoofdtak was uitgedoofd. Zijn gezin leefde aanvankelijk in de schaduw van de hertogelijke familie, maar de idee van een 'adellijke identiteit' die hen onderscheidde van de rest van de samenleving was diep ingebakken. De familie de Looz-Corswarem, zowel de hoofd- als zijtakken, was zich immers bewust van haar status en titulatuur en wilde deze verworvenheden telkens doorgeven aan de volgende generatie.

Dit onderzoek past een discours- en inhoudsanalyse toe op het bronnencorpus om de verhouding tussen de familieleden te achterhalen. Deze methode biedt de mogelijkheid de wijze waarop iemand zich voorstelt en wat hij of zij (niet) wil zeggen aan de geadresseerde te analyseren en de betekenis van de interne relaties die in deze briefwisseling vervat zit, bloot te leggen. Relevant is ook hoe iemand een bericht precies weergaf in zijn of haar brief en welk waardeoordeel of intentionele boodschap deze hieraan verbond. Het gaat dan om de interpretatie van meermaals gebruikte verwoordingen zoals bepaalde aanspreekvormen, standaardformuleringen of het naamgebruik van de afzender.

II Een familie uit het oude land van Loon

Over de afkomst van de familie de Looz-Corswarem is reeds veel inkt gevloeid, maar hun pretenties passen in de zoektocht van de hogere klassen naar een adellijke identiteit. De adellijke afstamming speelde een steeds belangrijkere rol naarmate de staat vanaf de zestiende eeuw de toegangsmogelijkheden tot de adelstand beperkte. De adel moest voortaan met harde bewijzen haar edele oorsprong aantonen en ontwikkelde daardoor een grotere interesse voor genealogie.²² De stamboom zo ver mogelijk terug in de tijd laten afstammen van een roemrijke voorouder uit de hoge adel verhoogde de reputatie van de familie aanzienlijk.

In 1366 had de prins-bisschop van Luik het middeleeuwse graafschap Loon (*comté de Looz* in het Frans) definitief in zijn prinsdom opgenomen. De laatste graaf was kinderloos gestorven waardoor de prins-bisschop, na een aantal woelige successieoorlogen, het leen dat

22 Dewald, *The European Nobility*, 21-22.

afhing van Luik terug kon intrekken. Toch bleven de contouren van het voormalige graafschap bestaan waarbij de prins-bisschop als 'graaf van Loon' de privileges van het land van Loon in acht moest nemen.²³ Meer dan drie eeuwen later verscheen in de Zuidelijke Nederlanden de familie de Looz-Corswarem ten tonele die beweerde de rechtstreekse afstammelingen te zijn van de oude graven van Loon. Doorheen de hele achttiende eeuw maakten de leden van deze familie aanspraak op de graafschappen Loon, Niel en Horne, die samen het middeleeuwse graafschap hadden gevormd. De publicatie en verspreiding van pamfletten moesten deze claims kracht bijzetten.²⁴ Vooral Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem dreef deze claim ten top en raakte zelfs in botsing met de prins-bisschop van Luik toen hij in 1793 het graafschap Niel onafhankelijk en soeverein had verklaard. Troepen uitgestuurd door de Luikse regering verwijderden echter al snel de door hem opgerichte grenspalen en brachten het graafschap terug onder de jurisdictie van het prinsbisdom²⁵.

De familie baseerde haar roemrijke afkomst ten onrechte op vijf middeleeuwse charters. Deze werden in 1913 door baron de Borman als vervalsingen aangeduid. De oorspronkelijke heren van Corswarem stamden niet af van de graven van Loon, maar bekleedden in de dertiende en veertiende eeuw de positie van *ministerialen* of vazallen aan het Loonse hof.²⁶ Bovendien toonde Louis Renard aan dat de familie de Corswarem tijdens de Loonse Successieoorlogen, het moment dat zij net haar afstamming kon laten blijken, niet naar voren trad als troonpretendent. Daarnaast hanteerde de familie pas vanaf het einde van de zeventiende eeuw de naam 'de Looz' om zich te identificeren, zo'n 300 jaar na de Luikse successie van het graafschap Loon.²⁷ In de achttiende eeuw werd echter aangenomen dat zij daadwerkelijk de afstammelingen waren van de graven van Loon, ook door de familieleden zelf. Dat valt immers op aan de namen waarmee alle gezinsleden hun brieven ondertekenden: ze noemden zichzelf 'de Looz-Corswarem', 'de Looz et de Corswarem' of gewoonweg 'de Looz', maar gebruikten nog zelden hun oorspronkelijke naam 'de Corswarem' alleenstaand.

Hoewel de adel zich graag voorstelde als een onveranderlijke, constante groep die de goddelijk geordende standensamenleving bewaarde en voortzette, was ze in werkelijkheid

23 P. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Hilversum, 2000, 89 en 135-136.

24 Von Looz-Corswarem, 'Umbruchszeiten. Zur Entstehung des Fürstentums Rheina-Wolbeck', 24-26; B. D'hoore, *Inventaris van het archief van de Familie de Looz-Corswarem*, Brussel, 2011, 10 en 35-36.

25 R. Nijssen, *Van grote en kleine komaf. Onderzoeksgids voor de geschiedenis van de kasteelbewoners in haspengouw: Gingelom*, Leuven, 2013, 45-47 en 54.

26 Douxchamps, 'Les quarante familles belges les plus anciennes subsistantes: Corswarem', 419-427; C. de Borman, 'Chartes apocryphes publiées par Foppens', *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 82 (1913), 183-208.

27 Renard, *Corswarem au bon vieux temps*, 82.

meer praktisch ingesteld. Als geen nieuwe families in de adel doordrongen, dan zou immers de adelstand na verloop van tijd volledig uitsterven. Elke periode zag een andere samenstelling van de adelstand door de voortdurende in- en uitstroom van edellieden.²⁸ Toen het staatsapparaat vanaf de zestiende eeuw meer restricties ging opleggen op de toegang tot de adel om de sociale mobiliteit onder controle te houden, kalfde doorheen de zeventiende en achttiende eeuw het aantal adellijke families dan ook steeds meer af. Wel verleende de vorst meer hogere titels om de adel aan de kroon te binden of om de staatskas te spekken. Hierdoor werd de adel als groep misschien kleiner, maar het aantal hoog-adellijke families nam wel toe.²⁹ Doordat de uitstroom van edellieden groter werd dan de instroom konden de overgebleven edellieden bovendien de heerlijkheden van hun voorgangers inpikken.

De familie de Looz-Corswarem was een adellijk geslacht dat vóór de achttiende eeuw weinig bekend was, maar vervolgens in deze instroom van edellieden een sterke opgang maakte. Sinds de vijftiende eeuw waren de heren van Corswarem immers slechts in het bezit geweest van een handvol heerlijkheden in Loon en Henegouwen, maar geleidelijk aan groeide dit aantal. In 1652 werd de heerlijkheid van Longchamps door de Spaanse koning Filips IV verheven tot een baronie. De grote sprong voorwaarts gebeurde echter in 1734, toen keizer Karel VI per patentbrief niet één, maar twee hertogelijke titels aan de familie verleende: Louis (1683-1759) werd *hertog de Looz-Corswarem* en zijn broer Joseph-Phillipe-Hyacinthe (1689-1777) werd *hertog de Corswarem-Looz*. Bovendien mochten alle familieleden vanaf dan de titel *graaf of gravin de Looz-Corswarem* dragen, waaronder ook de zijtak waar toe Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem behoorde.³⁰ Hun vermeende afkomst van de graven van Loon had bij deze titelverlening een belangrijke rol gespeeld. In de jaren 1720 waren de charters die de adellijke afkomst van de familie bewezen immers opgenomen in de *Opera Diplomatica* van Brussels historicus Jean-François Foppens. Dit invloedrijke werk bevestigde de 'roemrijke afkomst' van de familie de Looz-Corswarem en kwam ook terecht op de kanselarij van Wenen die de keizer adviseerde bij zijn benoemingen.³¹

Titelverlening was een handig hulpmiddel voor de vorst om de adel te belonen voor bewezen diensten op politiek of militair vlak, hen te binden aan het hof en tegelijk de groep van edellieden te stratificeren. Voor de adellijke familie was het dan weer een bewijs van prestige, reputatie en welstand waardoor een titelpromotie fel werd begeerd, ook door de

28 Dewald, *The European Nobility, 1400-1800*, 16-19.

29 Dewald, *The European Nobility, 1400-1800*, 25-28; Scott en Storrs, 'Introduction: The Consolidation of Noble Power in Europe', 22-23.

30 d'Ursel, 'Princes en Belgique', 2-3; L. Duerloo en P. Janssens, 'Looz-Corswarem (de)', *Wapenboek van de Belgische Adel, van de 15de tot de 20ste eeuw*, II, Brussel, 1992, 623-625.

31 Douchamps, 'Les quarante familles belges les plus anciennes subsistantes: Corswarem', 419-427.

familie de Looz-Corswarem.³² Individuen konden via militaire of politieke dienst aan hun vorst een titel verkrijgen en het belang van de familie vergroten. Deze verhouding tussen individu en familie creëerde een complexe wisselwerking binnen de adelstand. Enerzijds ontleende het individu een deel van zijn adellijke identiteit en positie in de samenleving aan zijn familie en afkomst. Anderzijds hadden individuele acties hun weerslag op de familie en haar reputatie. De familie kon dus ook een last zijn voor het individu aangezien het familieprestige waarvan de eigen identiteit afhing moest behouden en doorgegeven worden aan de volgende generatie. Als afzonderlijke familieleden zich te buiten gingen aan schandalen en buitensporigheden kon dat de reputatie van de familie sterk schaden.³³ Adellijke ouders verwachtten dan ook dat hun kinderen, die als volgende generatie een nieuwe schakel vormden in de eeuwenoude familiegeschiedenis, het prestige van de familie behielden en eventueel vergrootten.

Het gezin van graaf Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem (1732-1803) groeide op in de Zuidelijke Nederlanden, waar de Verlichte ideeën vanaf het midden van de achttiende eeuw voet aan de grond kregen. Zo kenmerkte in de Oostenrijkse Nederlanden de hervormingsdrang volgens moderne ideeën de regeringspraktijk van gezagsdragers zoals Patrice-François de Neny (1716-1784) en gevolmachtigd minister Karl Johann Philipp von Cobenzl (1712-1770). Deze moderniseringsgolf kende haar hoogtepunt in de jaren 1780 onder het bewind van keizer Jozef II (1741-1790), die tegenwoordig als schoolvoorbeeld geldt van het 'verlicht despotisme'.³⁴ Kriskras rond en middenin de Oostenrijkse Nederlanden lagen de gebieden van de Luikse prins-bisschop, maar deze stonden niet onder het gezag van Brussel en de Habsburgers. Luik hield gedurende de hele vroegmoderne periode vast aan een neutraliteitsprincipe en de Europese grootmachten erkenden de soevereiniteit van het prinsbisdom.³⁵ In 1763 verkozen de kanunniken van het Sint-Lambertuskapittel Charles-Nicolas d'Oultremont (1716-1771) als nieuwe prins-bisschop, afkomstig uit een adellijke en invloedrijke familie van eigen bodem, en wezen daarmee de kandidaten voorgesteld door

32 Scott en Storrs, 'Introduction: The Consolidation of Noble Power in Europe', 23-24.

33 Dewald, *The European Nobility, 1400-1800*, 168.

34 J. Blom en E. Lamberts red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, Amersfoort, 2013, 192-193 en 233-235.

35 Het prinsbisdom was echter op vele vlakken afhankelijk van haar buurlanden: de Nederlandse Republiek leverde graan via de Maas, de aanstelling van een nieuwe prins-bisschop was het politieke speelveld van Beieren, Saksen, Oostenrijk en Frankrijk en Luik was financieel en militair afhankelijk van Frankrijk met een enorme schuldenberg tot gevolg. Wel kon Luik economisch profiteren van haar strategische ligging: de belangrijke handelsroutes die de Vlaamse en Brabantse handelssteden verbonden met het Rijnland, de Champagnestreek en Lotharingen doorkruisten het prinsbisdom. E. Hélin, 'Het prinsbisdom Luik op het politieke schaakbord', P. Janssens red., *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, Gent, 2006, 259-286.

de grootmachten af. Het beleid van d'Oultremont was voornamelijk conservatief, gekenmerkt door de versterking van de Kerkelijke instellingen ten koste van de adel en de Goede Steden. Het Verlichte gedachtegoed dat zich reeds onder zijn voorgangers had genesteld in de Luikse gebieden was hij liever kwijt dan rijk, wat hij bewerkstelligde door de censuur te verstrengen.³⁶ Zijn opvolger François-Charles de Velbrück (1719-1784) daarentegen was als verlicht despoot het evenbeeld van Jozef II in het prinsbisdom Luik. Volgens het Verlichte principe dat het beleid zich moest wijden aan 'het algemeen welzijn van het volk' voerde de Velbrück een hele reeks hervormingen door.³⁷

De annexatie van de Zuidelijke Nederlanden door de Franse Republiek in 1794 veroorzaakte een vluchtelingen crisis in de Lage Landen met een stroom van edellieden, geestelijken en andere welgestelde burgers die naar het oosten trokken. Ook Guillaume-Joseph, die vanwege zijn bindingen met het Habsburgse hof op een zwarte lijst was komen te staan, besloot het gebied te verlaten. Hij trok daarop naar Marburg en kocht er in oktober 1794 het *Schloss Elnhausen*, waar samen met hem ook een koets gevuld met persoonlijke documenten arriveerde.³⁸ Bovendien kreeg de familie in 1803 in het Rijnland een compensatie voor het verlies van haar bezittingen in de Nederlanden, namelijk het prinsdom Rheina-Wolbeck, samengesteld uit brokstukken van het voormalige prinsbisdom Münster. Voor hedendaagse historici was dat een zegen, aangezien de nieuwe prinselijke familie aldaar in het kasteel van Bentlage haar familiearchief onderbracht. Bij de verkoop van het slot Bentlage in 1978 schonken de nazaten het achttiende-eeuwse geheugen van de familie aan het Algemeen Rijksarchief te Brussel. De volledige inventarisatie van dat bestand liet echter op zich wachten tot 2011, maar werd dan wel vervolledigd met een schenking van bijkomend archiefmateriaal uit het *Landesarchiv Nordrhein-Westfalen* in 2010.³⁹

36 B. Demoulin en J. Kupper, *Histoire de la principauté de Liège. De l'an mille à la Révolution*, Toulouse, 2002, 191-194 en 202. De prins-bisschop had geen absolute macht en moest het gezag delen met: de hogere clerus vertegenwoordigd door het kapittel van de Sint-Lambertuskathedraal, de adelstand en de vertegenwoordigers van de 23 Goede Steden.

37 Deze hervormingen waren vooruitstrevend en hielden onder meer in: oprichting van ziekenhuizen ter bevordering van de volksgezondheid, instelling van openbare werken als oplossing voor het armoedeprobleem, economisch beleid afgestemd op de heropleving van de handel en ontwikkeling van fabrieken, evenredige verdeling van de belastingdruk en modernisering van het algemeen onderwijs. *De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, Brussel, 1983, 137-138.

38 Von Looz-Corswarem, 'Umbruchszeiten. Zur Entstehung des Fürstentums Rheina-Wolbeck', 28.

39 D'hoore, *Inventaris van het archief van de Familie de Looz-Corswarem*, 11-13.

III Opvoeding in een tijd van Verlichting

Adellijke idealen en praktijken

Na een militaire loopbaan in dienst van het keizerlijke leger trouwde graaf Guillaume-Joseph in augustus 1763 met Marie-Emmanuelle d'Aix (1740-1788), een adellijke dochter en voormalig kanunnikes van het kapittel van Moustier. Verspreid over een tijdspanne van achttien jaar schonk Marie-Emmanuelle haar echtgenoot verschillende kinderen, waarvan er zeven de adolescentie leeftijd bereikten.⁴⁰ Dit lange tijdsbestek was niet ongevoelen in een periode waarin geen efficiënte anticonceptiemiddelen voorhanden waren. Gedurende het hele huwelijk kon een vrouw zwanger raken, tenzij de natuur of ouderdom dit verhinderden.⁴¹ Ook het gezin van Guillaume-Joseph was kroostrijk met zeven kinderen: Clémentine (°1764), Charlotte (°1766), Thérèse (°1768), Charles-Louis (°1769), Joseph-Arnould (°1770), Marie-Emmanuelle (°1774) en Amour (°1782). De twee jongste telgen binnen het gezin werden door de briefschrijvers steevast benoemd met hun bijnaam: 'Mouche' voor Marie-Emmanuelle en 'la Petite' voor Amour. Het Henegouwse kasteel van Landelies werd hun thuisbasis op het platteland, maar daarnaast vertoefde de familie voornamelijk in haar stedelijke residenties te Nijvel en Luik.

De familie de Looz-Corswarem leefde in een tijd dat er binnen de wetenschap een vernieuwde focus ontstond op de kindertijd. Wetenschappelijke verhandelingen, zoals *Some Thoughts Concerning Education* uit 1693 van John Locke (1632-1704) en het traktaat *De l'enfance* uit 1749 dat Georges-Louis Leclerc (1707-1788), graaf de Buffon, publiceerde als onderdeel van het tweede deel uit zijn befaamde encyclopedie *Histoire naturelle, générale et particulière*, gaven ruim de aandacht aan het kind en de kindertijd. Ook later bestudeerden wetenschappers zoals Étienne Bonnot de Condillac (1714-1780) en Charles Bonnet (1720-1793) in navolging van graaf de Buffon hetzelfde onderwerp.⁴² Tegelijk werden in deze periode de traditionele opvoedingspraktijken steeds meer ter discussie gesteld. De jaren 1760 kenden een explosie aan pedagogische verhandelingen, zowel in Frankrijk als daarbuiten, gestimuleerd door het uitschrijven van prijsvragen door wetenschappelijke instituten en geleerde genootschappen.⁴³ Het is echter niemand minder dan Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) die een enorme invloed heeft gehad op het kindbeeld en de opvoedingspraktijk naar het einde van de achttiende eeuw toe. In 1762 publiceerde deze te Parijs en Amsterdam

40 d'Ursel, 'Princes en Belgique', 25-27; J. Douxchamps, *Chanoinesses et chanoines nobles dans les Pays-Bas et la principauté de Liège*, Wépion, 1996, 5.

41 Pollock, 'Parent-Child Relations', 192.

42 A. Benzaquén, 'Childhood, Identity and Human Science in the Enlightenment', *History Workshop Journal*, 57 (2004), 35-54; C. Heywood, *A History of Childhood. Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*, Cambridge, 2001, 23-24 en 62-64.

43 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wonderlijke wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 66.

de verhandeling *Emile, ou De l'éducation* waarin hij zijn bevindingen over de kindertijd en de opvoeding in een verhaal opgebouwd rondom het fictieve kind Emile uiteenzette.

In het kind zag Rousseau de natuurlijke toestand van de mens die cultuur en beschaving zo min mogelijk mochten verstikken. "*Alles is goed als het uit handen van de Schepper komt, alles raakt verdorven in de handen van de mens*" benadrukte hij in de openingszin van *Emile*. Het kind moest in de natuur opgroeien, bij voorkeur op het platteland en ver weg van de stedelijke kernen. Daar moest het alle vrijheid verkrijgen om zichzelf te kunnen ontwikkelen volgens de natuurlijke principes. Kennis en vaardigheden moest het opdoen in de praktijk, met de natuur als leermeester. 'Leren door ondervinding' was de leuze van Rousseaus opvoedingsideaal en straffen om respect en gehoorzaamheid af te dwingen was daarbij overbodig. Vanuit de idee dat 'het kwaad zichzelf straft' vertrouwde de filosoof op de zelfcorrigerende werking van de natuur. Voor de geestelijke ontwikkeling van het kind stond de *amour de soi* of gezonde eigenliefde centraal, maar door cultuur opgewekte passies zoals ijdelheid en eigenbelang remden dit af.⁴⁴

Ook de adolescentie tastte volgens Rousseau deze gezonde 'natuurlijke toestand' aan. Het kind raakt immers in verwarring doordat zijn lichaam verandert en daarbij nieuwe verlangens zich meester van hem maken. Het gaat zich vergelijken met zijn leeftijdsgenoten en treedt vervolgens met hen in competitie om zich te onderscheiden en indruk te maken op het andere geslacht. De mens wordt zich bewust van zijn eenzaamheid en onkunde om alleen door het leven te gaan. Hierdoor ontstond volgens Rousseau bij de mens de *amour propre* of narcistische eigenliefde die ongelijkheid, persoonlijk bezit en haat stimuleerde, en uiteindelijk tot de morele ondergang van de maatschappij leidde. Hij stelde echter een oplossing voor: een opvoeding geschoeid op een andere leest. Het was de 'Verlichte educatie', steunend op een vertrouwen in de rede, die de mens terug in harmonie kon brengen met de natuur en tot een goed moreel leven aanspoorde.⁴⁵

Of vader en moeder de Looz-Corswarem werken zoals die van Locke of Rousseau hadden gelezen is niet duidelijk. Bovendien was de invloed van Rousseaus bevindingen op de opvoeding in praktijk aanvankelijk beperkt. Pas aan het einde van de jaren 1770 kreeg zijn werk een grotere navolging, hoewel het ook toen nog kritiek uitlokte.⁴⁶ Wellicht stonden ze toch enigermate onder invloed van de Verlichting vanwege hun contacten met elite kringen. Daarnaast was er in het prinsbisdom Luik bij de adel en hogere burgerij een grote interesse in de Verlichte ideeën. Het vooraanstaande tijdschrift *Journal Encyclopédique* dat sinds 1756 door Pierre Rousseau werd uitgegeven, eerst in Luik en daarna in Bouillon, had sterk

44 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 61-64 en 85; Heywood, *A History of Childhood*, 24; Cunningham, *Children and Childhood*, 65.

45 P. Blom, *Het verdorven genootschap. De vergeten radicalen van de Verlichting*, Amsterdam, 2011, 278-280.

46 J. Bloch, *Rousseauism and education in eighteenth-century France*, Oxford, 1995, 58-60.

bijgedragen tot de verspreiding van de Verlichte filosofie in de Zuidelijke Nederlanden. Ook het befaamde *L'Esprit des Journeaux* publiceerde sinds 1772 vanuit Luik bloemlezingen met stukken over de Verlichting afkomstig uit de buitenlandse pers. De werken van Voltaire en de Montesquieu waren de paradepaardjes van de Luikse drukkers, maar er was ook een clandestiene verspreiding van Rousseaus werk, hoewel een officiële oplage op zich liet wachten tot 1781.⁴⁷ Bovendien kreeg de Verlichte geest in de Luikse gebieden een hoge vlucht onder prins-bisschop de Velbrück die in 1779 de *Société d'émulation* oprichtte, naar het voorbeeld van de regionale academies in Frankrijk. Dit genootschap had als doel om de kunsten en wetenschappen te stimuleren, maar groeide vooral uit tot een verzamel- en broedplaats van Verlichte ideeën in het prinsbisdom Luik.⁴⁸

De ideeën van Rousseau waren dan wel moeilijk om te zetten in de praktijk, ze kregen wel veel navolging in Europa. In de Thüringse Staten, bijvoorbeeld, een gebied centraal gelegen binnen het Heilige Roomse Rijk, werden zijn bevindingen opgenomen door de nieuwe pedagogische beweging van de filantropijnen. De filantropijnse beweging wilde de ideeën van Rousseau vertalen naar de praktijk via de oprichting van scholen of *philantropina*, de uitgave van tijdschriften en adviesliteratuur en de oprichting van eigen boekhandels voor school- en kinderboeken. Voorvechters van deze beweging, zoals Johann Bernard Basedow (1724-1790), Joachim Heinrich Campe (1746-1818) en Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811), wilden van de verlichte opvoeding een algemeen goed maken en waren ervan overtuigd dat een betere opvoeding van de toekomstige generaties zou resulteren in een betere wereld. Zij haalden de mosterd bij *Emile, ou de l'éducation*, maar onderwierpen de verhandeling wel aan een herziening. Het extreme isolement en onfeilbare vertrouwen in de natuur van Rousseau werd vervangen door de sociale omgeving van een school op het platteland. Toezicht op en disciplineren van de kinderen waren daarbij van belang, want een menselijk ingrijpen in de opvoeding bleef onmisbaar. Op vlak van straffen vonden de filantropijnen dat het 'zichzelf straffende kwaad' indien nodig geholpen mocht worden en zij stelden een systeem met beloning en straf in het werk om gehoorzaamheid en discipline bij kinderen op te wekken.

In tegenstelling tot de Franse *philosophes* hadden de praktijkgerichte filantropijnen aan het einde van de achttiende eeuw geen al te vaste grond onder de voeten gekregen in de Zuidelijke Nederlanden. Het culturele en intellectuele leven van de elite in deze katholieke gebieden werd gestileerd op dat van Frankrijk. In de Noordelijke Nederlanden hadden de filantropijnen meer succes, mede omdat de burgerlijke elite van de Nederlandse Republiek zich in de loop van de achttiende eeuw steeds meer op de cultuur van hun

47 De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik, 130-132, 148-150 en 160-161.

48 Demoulin, *Histoire de la principauté de Liège*, 203-206 ; De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik, 140-141.

Duitse oosterburen ging oriënteren.⁴⁹ Of de familie de Looz-Corswarem veel aan de Verlichte pedagogie ontleende voor het grootbrengen van haar eigen kinderen is vanuit de familiale correspondentie niet af te leiden. In de praktijk bleef de invloed van deze pedagogische vernieuwingen afkomstig uit met name radicale en controversiële theorieën, immers beperkt tot het doorsijpelen van enkele aanvaardbare ideeën in de bovenlaag van de samenleving. De familie de Looz-Corswarem behoorde tot de 'Verlichte adel' van het prinsbisdom Luik, maar hield wellicht eerder vast aan meer traditionele opvoedingspraktijken.

Wat wel opvalt in de brieven is dat de kinderen op latere leeftijd een aantal keer de loftrumpet staken over de opvoeding die ze hadden genoten. Zo berichtte de oudste dochter Clémentine aan haar vader in september 1786, op een moment dat haar ouders tijdelijk afwezig waren, vanuit de stedelijke residentie te Nijvel:

*'Soyez tranquille, cher papa, notre conduite est aussi irréprochable en votre absence qu'en votre présence. Toutes les personnes que nous cultivons peuvent en répondre et en rendre compte. D'ailleurs, je prends plaisir à prouver que quand on a reçu une bonne éducation.'*⁵⁰

Vertaling:

Wees gerust, lieve vader, ons gedrag is even onberispelijk in uw afwezigheid als in uw aanwezigheid. Alle mensen die ons onderhouden, kunnen het beamen en rapporteren. Trouwens, ik geniet ervan te bewijzen dat wij een goede opvoeding hebben genoten.

Een goede opvoeding was dus een middel tot distinctie bij de adel, een gegeven om mee te pochen en zich ten opzichte van de rest van de samenleving te onderscheiden. Tegelijk was het ook een argument voor de kinderen om te bewijzen dat ze zelfstandig konden zijn. Hun ouders konden erop vertrouwen dat ze geen kattenkwaad zouden uithalen, want 'zo waren mensen van hun stand nu eenmaal niet opgevoed'. Ook de oudste zoon, Charles-Louis, kon het niet laten om een keer de goede opvoeding die zijn vader hem altijd had verleend te prijzen:

'C'est toujours avec un nouveau plaisir que je reprend la plume à la main pour vous témoigner les sentiment de mon cœur, pour vous le mettre à découvert. [...] Car je vous le jure, il ne se passe pas un instant que vous ne soyez représenté à mon esprit. Soit par les conseil que vous

49 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 68-75 en 85-93.

50 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 21 september 1786.

*m'avez donné, qui me viennent présentement à propos et que je trouve à employer. Soit par toutes les bontés que vous avez toujours eu pour notre éducation, et que chaque chose me retrace l'util que cela me fait.*⁵¹

Vertaling:

Het is altijd met een hernieuwd genoegen dat ik de pen ter hand neem om u mijn hartstochtelijke gevoelens te tonen, om ze voor u bloot te leggen. [...] Want ik zweer het u, er gaat geen moment voorbij dat u mij niet voor de geest komt, hetzij door de adviezen die u mij heeft gegeven, dewelke nu tot mij doordringen en dewelke ik weet te gebruiken, hetzij door alle welwillendheid die u altijd heeft gehad voor onze opvoeding, en hoe nuttig dat alles voor mij blijkt te zijn.

Een opvoeding weg van huis

Het was vooral tijdens de eerste levensjaren dat ouders fysiek dichtbij hun kinderen stonden, maar naarmate zij ouder werden wilden de ouders de goede opvoeding voortzetten. Voor de gegoede klassen in de Zuidelijke Nederlanden betekende dat een scholing buitenshuis. Tijdens de kindertijd moesten immers de intellectuele vaardigheden zich ontwikkelen en kreeg de religie een diepgewortelde basis. Als de ouders, huisleraren of gouvernantes de basisbeginselen hadden bijgebracht, dan konden kinderen meestal al op zes- à zevenjarige leeftijd naar een school. Daar vervulde ze hun intellectuele en religieuze vorming en leerden ze tegelijk om zelfstandig te zijn.⁵² De familie de Looz-Corswarem past binnen dit beeld en stuurde haar kinderen naar het pensionaat of de kostschool. Voor de meisjes binnen het gezin de Looz-Corswarem betekende dat het klooster van de *chanoinesses de Saint-Sépulcre*, of kortweg in hun brieven benoemd als de 'Sépulcrines', net over de Franse grens te Charleville.⁵³ De *sepulchrijnen* of 'Dames van het Heilige Graf' hadden zich in deze stad gevestigd in 1622 tijdens het elan van de Contrareformatie en verschaften onderwijs aan

51 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 3 juli 1790.

52 Pollock, 'Parent-Child Relations', 202-204; J. Verberckmoes, 'Noble Women Managing Family Lives. The Private Letters of the Goubau Sisters in 18th Century Antwerp', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 88 (2010), 441.

53 Bij de confiscatie van de kerkelijke goederen door de Franse staat in 1789 werd ook het klooster van de Sépulcrines te Charleville getroffen. Bijgevolg gingen de drie oudste dochters van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem tijdelijk naar het klooster *Saint-Claire* te Luik, maar de twee jongste dochters vonden een onderkomen in de abdij van La Thure in het graafschap Henegouwen.

meisjes uit de goeie klassen.⁵⁴ Of de jongens op kostschool zijn geweest, is niet bekend, maar wel vervolgden ze op latere leeftijd hun opleiding aan de universiteit van Dowaaï.

De kostschool betekende misschien wel een fysieke scheiding tussen ouder en kind, maar de controlerende en bezorgde houding van de ouders zette zich onverminderd voort. Via regelmatige correspondentie onderhielden zij het contact met hun kinderen, en bovendien stimuleerden zij hun kinderen zelf om dikwijls een brief te schrijven naar het thuisfront. Zo vroeg moeder Marie-Emmanuelle expliciet aan haar dochter Charlotte om elke week nieuws uit te brengen over haar leven in het klooster. Daarnaast onderhield vader Guillaume-Joseph een verzorgde briefwisseling met Constance de Mirwart, prioeres van de sepulchrijnen te Charleville, om te weten wat er met zijn dochters gebeurde.⁵⁵ De verhouding tussen ouder en kind was dus een mengeling van distantie en betrokkenheid. Bij kinderen wekte deze scheiding geen wrok, want scholing buitenshuis, doorgaans uitgekozen door de vader, werd als de gangbare praktijk beschouwd. Tegelijk vormde het de gelegenheid voor adolescenten om te ontsnappen aan de controle van hun ouders.⁵⁶ Heimwee en het gemis van hun ouders is echter een element dat frequent voorkomt in de brieven van de kinderen, vooral van de twee kleinsten die hun eerste stappen in het leven op het pensioonaat moesten zetten. "Mijn liefste vader!" riep zijn zesjarige dochter Amour uit bij het begin van een van haar vroegst bewaarde brieven,

*'Je suis très tris[t]e de ne pas être près de vous. J'espère que vous reviendrez bientôt et que vous n'i[r]ez plus à Nivelles sans moi parce que j'aime bien de vous voir parce que sa me fait un grand plaisir.'*⁵⁷

Vertaling:

Ik ben erg verdrietig niet dicht bij u te zijn. Ik hoop dat u snel terug zult komen en dat u niet meer naar Nijvel zult gaan zonder mij, want ik hou ervan u te zien. Dat doet mij immers een groot plezier.

- 54 'sepulchrijnen', P. Ubachs en I. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, Zutphen, 2005, 473-474.
- 55 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 842: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 19 augustus 1785[?]; Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 273: Brieven van Constance de Mirwart aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem.
- 56 R. Dekker, 'Children on their Own. Changing Relations in the Family: the Experience of Dutch Autobiographers, Seventeenth to Nineteenth Centuries', A. Schuurman en P. Spierenburg red., *Private Domain, Public Inquiry. Families and Life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the Present*, Hilversum, 1996, 61-65.
- 57 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 186: Brief van Amour de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 16 november 1788.

Ook haar oudere zus Marie-Emmanuelle leefde liever niet gescheiden van haar vader en moeder en zou graag terugkeren naar 'die gelukkige dagen in Landelies', maar troostte zichzelf dan maar met het idee dat het voor haar eigen goed was:

*'Car je sais que c'est pour mon bien je ferai tout mon possible de m'appliquer afin de me rendre capable pour la sortie du couvent. Pour vous donner toute la satisfaction possible.'*⁵⁸

Vertaling:

Aangezien ik weet dat het voor mijn eigen bestwil is, zal ik mijn uiterste best doen om mij in staat te stellen het klooster te verlaten [en] om u de grootst mogelijke voldoening te geven.

De drie oudste dochters hadden daarentegen al meer ervaring met het leven in het pensioonaat en werden langzaamaan zelfstandig. Als hun ouders echter een tijdje niets van zich lieten horen, of als de post om de een of andere reden vertraging had, uitte zich dat ook in hun brieven. Zo zorgde het gebrek aan nieuws van het thuisfront voor ongerustheid, want het uitblijven van brieven kon wel eens betekenen dat een ziekte of ernstig voorval hun ouders ophield. Toen Clémentine al een tijd niets meer van haar ouders had gehoord, begon ze haar brief gedateerd op 5 april 1785 als volgt:

*'Je suis fort inquiète de ne pas recevoir de vos nouvelles. Mille choses me viennent en tête, et celle qui m'accable le plus est la crainte que vous ne soyez incommodé ou maman. Ne tardez donc pas, je vous en supplie, cher papa, à m'écrire et à me dire la cause de ce long silence. Tout retard de votre part me peine, car je n'ai de plus grand plaisir qu'à lire vos lettres, remplies de tendresse pour une fille.'*⁵⁹

Vertaling:

Ik ben erg bezorgd, omdat ik geen berichten van u ontvang. Duizenden dingen schieten mij door het hoofd, en datgene wat mij het meest verontrust is de vrees dat u of moeder verhinderd worden. Dus wacht niet langer, ik smeeek het u, lieve vader, om mij te schrijven en mij de oorzaak te melden van dit lange stilzwijgen. Elke vertraging van uw kant doet me pijn, want ik heb geen groter plezier dan het lezen van uw brieven, vervuld van genegenheid voor een dochter.

58 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 195: Brief van Marie-Emmanuelle de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 7 mei 1789.

59 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 5 april 1785.

Ook haar zus Charlotte uitte in deze periode gelijkaardige gevoelens:

*'Je suis très étonné de se que je ne reçois plus de vos nouvelles. J'espère que vous n'ait pas malade, ni ma chère maman, non plus car s'e[st] ce qui m'inquiète le plus. Mon cher papa, je vous prie de me donner de vos nouvelles le plus tôt qu'il vous sera possible à fin que mon inquiétude tente sous un peu calmer.'*⁶⁰

Vertaling:

Ik ben zeer verbaasd dat ik geen bericht meer van u krijg. Ik hoop dat u niet ziek bent, en evenmin mijn lieve moeder, want het is dat wat mij het meest verontrust. Mijn lieve vader, ik verzoek u zo snel mogelijk mij uw nieuws te melden, zodat het mijn ongerustheid een beetje kan bedaren.

Het kon echter ook een grote bron van frustratie en ontgoocheling voor de kinderen zijn, indien na regelmatig aandringen hen nog steeds geen nieuws van hun ouders ter ore kwam. Dit werd nog eens versterkt wanneer vader of moeder beloofd hadden om een bezoek te brengen of om zoon of dochter een tijdje naar huis te laten komen, maar deze belofte niet nakwamen of alleszins voor onbepaalde duur uitstelden. Nochtans probeerde Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem zich te verantwoorden waarom hij soms bezoeken aan zijn kinderen moest uitstellen of waarom ze hem niet konden bezoeken. *"Ik kan u alleen maar aansporen"*, zo legde hij geduldig uit in een brief aan zijn dochter Thérèse,

*'[Je ne puis que vous exhorter] à prendre patience, aussi bien que ma chère fille Charlotte qui connaît mieux que vous l'impossibilité dans laquelle je suis de descendre à la prière que vous me faites de venir passer quelque temps avec moi, qui, d'une part n'a pas de domicile fixe et qui de l'autre sans maison aménager, est toujours par voye et chemin par raison et par devoir.'*⁶¹

Vertaling:

om geduld te hebben, evenals mijn lieve dochter Charlotte die beter dan u de onmogelijkheid kent waarin ik mij bevind om het verzoek dat u mij deed om wat tijd met mij te komen doorbrengen in te willigen; diegene die enerzijds geen vaste verblijfplaats heeft en anderzijds geen huishouden kan inrichten, diegene die altijd, voor een of andere reden of plicht, op pad en onderweg is.

60 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 192: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, [s.d.].

61 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 205: Brief van Thérèse de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 30 mei 1791.

Als familiehoofd en edelman was Guillaume-Joseph nooit lang op dezelfde plaats. Hij werd weggeroepen naar een van zijn bezittingen of landerijen, of moest voor politieke of juridische zaken te Luik, Brussel en zelfs Wenen aanwezig zijn, of vertoefde bij de hertogelijke familie om een familiale kwestie te behandelen. Bovendien werd die laatste functie steeds belangrijker naarmate duidelijk werd dat de hertogen geen kinderen zouden krijgen en Guillaume-Joseph de eerste in lijn van de opvolging werd.

Bovenstaande uitingen van gemis of ongerustheid waren tot nu toe allemaal afkomstig van vrouwelijke leden uit het gezin de Looz-Corswarem. Was er op dit vlak een verschil in gevoelsexpressie tussen man en vrouw? De achttiende-eeuwse adviesliteratuur die brief-etiquette behandelde, benadrukte immers dat de elitaire vrouw dé briefschrijfster bij uitstek was, omdat ze beter haar gevoelens kon uiten dan een man. Volgens de gangbare karaktertheorie waren vrouwen immers van nature passief en gevoeliger, waardoor ze meer blijk zouden geven van emoties ten aanzien van directe familieleden. Mannen daarentegen waren van nature actief en baseerden hun gevoelsuitingen, gestimuleerd door hun analytische geest, op de rede in plaats van emoties. Onder invloed van het sentimentalisme in de late achttiende eeuw werd het echter aanvaardbaar dat mannen hun emoties toonden. Van mannen werd evenwel nog altijd verwacht dat ze niet overdreven en hun emoties net zoals hun driften wisten te beheersen.⁶²

Alle kinderen van het gezin de Looz-Corswarem, zowel jongens als meisjes, vertoonden in hun brieven een zekere mate van heimwee als ze hun ouders voor lange tijd moesten missen. Zo begon Charles-Louis in oktober 1786 een brief gericht aan zijn vader met: "*jullie afwezigheid, mijn lieve vader en lieve moeder, lijkt voor ons wel een tijd van onuitsprekelijke duur; we kijken met ongeduld uit naar het moment van jullie terugkeer.*"⁶³ Dat emoties zoals heimwee en gemis in de intieme briefwisseling tussen ouder en kind voorkomen is trouwens niet verwonderlijk. Schriftelijk contact met de ouders hielp heimwee te verzachten en was tegelijk een middel om een bevestiging van ouderlijke bezorgdheid en affectie te verkrijgen. Bovendien hadden deze brieven een dubbele zelfdisciplinerende werking: enerzijds konden kinderen en adolescenten in tekstvorm hun emoties kanaliseren, anderzijds leerden ze hun uiting en ervaring van gevoelens af te stemmen op de gangbare normen en waarden. Kinderen schreven over het gemis van hun ouders en pikten tegelijk op hoe ze emotioneel konden omgaan met een verblijf ver weg van huis.⁶⁴

62 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 33-35 en 91-96.

63 '*Votre absence, mon cher papa et ma chère mama, nous paraît un tems d'une longueur innexprimable, nous attendons avec impatience le moment de votre retour.*' Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 3 oktober 1786.

64 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 91-96 en 131-134.

Adellijke geletterdheid

Educatie en een goede opvoeding vormden voor de adel een middel om zich te onderscheiden van andere groepen uit de standensamenleving. Ouders investeerden dan ook een aanzienlijk deel van hun tijd en geld in scholing voor hun kinderen, aangezien dat hun status ten goede zou komen in de toekomst. De kunst van het schrijven, waaronder ook het briefschrijven, was daarbij een onmisbaar middel tot distinctie.⁶⁵ Zowel meisjes als jongens moesten leren lezen en schrijven; die vaardigheden zouden ze nog veel moeten gebruiken in hun latere leven. Het vroegmoderne onderwijs beschouwde lezen en schrijven echter als twee aparte vaardigheden. Eerst kwam lezen aan bod rond het vierde levensjaar, daarna aangeleerd door de moeder, en pas twee à drie jaar later kregen kinderen onderricht in het schrijven.⁶⁶

Tijdens dit leerproces maakte de manier waarop een kind schreef een hele evolutie door. Dit is merkbaar in de brieven van Amour die als kleinste telg uit het gezin de Looz-Corswarem op zesjarige leeftijd leerde schrijven. Aanvankelijk hanteerde ze een groot handschrift waarbij ze haar letters los van elkaar schreef, zodat ze elke letter zorgvuldig kon afwerken. Ook zijn af en toe rasterlijnen zichtbaar die zijzelf op voorhand plaatste om op een rechte lijn te kunnen schrijven. Naarmate zij ouder werd verdwenen deze rasterlijnen en begon ze stilaan haar letters aan elkaar te schrijven. Uiteindelijk was ze de kunst van het schrijven volledig meester. Als kind pakte ze wel het briefschrijven op een speelse manier aan: soms maakte ze extra krullen aan haar kapitalen of tekende ze met haar pen bloemetjes onder de datum of naast de naam van haar vader.⁶⁷

Op de kostschool kwam het leren schrijven in een stroomversnelling. Aangespoord door hun ouders en door de priores te Charleville schreven de dochters van Guillaume-Joseph en Marie-Emmanuelle regelmatig brieven naar het thuisfront. Daarbij waren beginnersfouten binnen familiekring nog geoorloofd en konden ouders verbeteringen aanbrengen. Door hun correspondentie te onderhouden leerden kinderen niet enkel beter te schrijven, maar verbeterden ze ook hun stijl door te kopiëren uit brieven die ze zelf ontvingen.⁶⁸ Als kinderen zich het schrijven echter niet meester maakten op jonge leeftijd, had dat vaak erbarmelijke gevolgen voor hun latere leven. De kinderen van Guillaume-Joseph kregen het schrijven allemaal onder de knie, behalve Charlotte en Joseph-Arnould. Deze twee hadden als tieners en twintigers nog veel moeite met schrijven. Dat bewijst het volgende fragment, geschreven door Charlotte de Looz-Corswarem

65 Pollock, 'Parent-Child Relations', 202-204.

66 L. Pollock, *A Lasting Relationship. Parents and Children over Three Centuries*, Londen, 1987, 203-205; Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 109-110.

67 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 186: Brieven van Amour de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem.

68 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 109-114.

op achttienjarige leeftijd in een brief gericht aan haar moeder. De kolom bovenaan bevat het directe transcript van Charlottes brief en de kolom onderaan bevat een omzetting naar standaard Frans:

Ma chere mament, je vous pri d'ensbrasere mes fraire e seure poure mois. Je finit en vous demenden la benitions à tous deux et en vous s'enbrensen de tous mon ceure. Ma chere mamant, je vous pri de m'escuse de mon grivonge apre que j'ai leus le votre, je ne plus rien à dire. Il faut ditre avece ten d'esprit que je n'ose pas vous secrir quare je brade du paspies et sa pour ni metre que de baidites. Si vous vous laise mes permaide de laisaise corige mes letre, vous trouverai bient du sengement. [...]

*J'ai l'ouneur d'être vostre tre seube et tre obeisent fille, Charlotte de Looz.
5 setenber 1784.⁶⁹*

Standaard Frans:

Ma chère maman, je vous prie d'embrasser mes frères et sœurs pour moi. Je finis en vous demandant la bénédiction à tous deux et en vous embrassant de tout mon cœur. Ma chère maman, je vous prie de m'excuser de mon griffonnage. Après que j'ai lu le vôtre, je n'ai plus rien à dire. Il faut dire avec tant d'esprit que je n'ose pas vous écrire car je brade du papier et ça pour n'y mettre que des bêtises. Si vous vous laissez me permettre de laisser corriger mes lettres, vous trouverez bien du changement. [...]

J'ai l'honneur d'être votre très humble et très obéissante fille, Charlotte de Looz.
5 septembre 1784.

Charlotte, en ook haar broer Joseph-Arnould, schreven fonetisch en maakten veel spel-fouten. Zij gebruikten immers voor de klank van een bepaalde lettergreep een willekeurig gekozen lettergroepje dat ongeveer overeenkwam met die klank. Dat zij beseften dat ze niet goed konden schrijven, bewijzen de vele doorhalingen in hun brieven, die aangeven dat ze onzeker waren over de schrijfwijze van een woord. Zij excuseerden zich dan ook vaak voor hun slechte geschrift dat hen bovendien weerhield om regelmatig te schrijven, omdat het zo'n moeizame inspanning voor hen was. Zo begon Joseph-Arnould in 1788 een brief gericht aan zijn vader met: *"Ik verzoek u mij te excuseren dat ik zo lang wachtte om u te schrijven. Dit heeft niet te maken met mijn bereidheid, maar vloeit eerder voort uit mijn stijl*

69 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 842: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 5 september 1784.

en spelling.⁷⁰ Langzaamaan is er wat verbetering zichtbaar in de spelling en de stijl van hun schrift, maar het blijft zichtbaar dat ze de kunst van het schrijven niet volledig beheersten. Er was immers een verschil tussen slordig schrijven en gewoonweg slecht schrijven. Vader Guillaume-Joseph ergerde zich dan ook dat zijn kinderen niet naar behoren konden schrijven. Zo stuurde hij zijn achttienjarige zoon Joseph-Arnould een vermaning waarin hij hem op de vingers tikte dat hij 'nog altijd niet wilde leren lezen en schrijven'.⁷¹

IV Tussen ziekte en gezondheid

Ziekte als een constante bedreiging van familiaal geluk

De achttiende-eeuwse geneeskunde was een wetenschap waar traditie en vernieuwing vaak hand in hand gingen. Pioniers van de vroegmoderne geneeskunde, zoals Andreas Vesalius (1514-1564), William Harvey (1578-1657) en Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723) deden vernieuwende ontdekkingen op het vlak van de menselijke anatomie, de bloedsomloop en de microbiologie. Maar in de praktijk bleef de traditionele geneeskunde, die sinds de antieke oudheid maar weinig veranderd was, stand houden. De *humorenleer* bepaalde in de dagelijkse praktijk de diagnoses en remedies voor ziektes. Deze leer ging ervan uit dat het menselijk lichaam functioneert op basis van vier sappen of 'humoren', namelijk bloed, gele gal, flegma en zwarte gal. Als iemand ziek werd, zowel op lichamelijk als op geestelijk vlak, was dat te wijten aan een verstoring van de balans tussen de humoren.⁷² Ook de leden van de adellijke familie de Looz-Corswarem bekeken hun gezondheidsperikelen vanuit deze opvatting. Toen de oudste dochter Clémentine aan haar ouders rapporteerde dat haar broer Joseph-Arnould beter werd, weet ze dat aan het terugkerende evenwicht van zijn humoren:

*'Il a eu la fièvre assez fort [...] Il avait mangé considérablement de façon qu'il avait presque une indigestion qui cependant lui a été salutaire parce qu'il a beaucoup évacué de bile d'humeur et conséquemment ne tousse plus tant.'*⁷³

70 'Je vous prie de me pardonner si je restait si longtemps sans vous écrire. Cet ne pas faite de volontai qui faut attribuer à cette cause, mais bien faite de stiles et d'ordogave.' Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 200: Brief van Joseph-Arnould de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 1788.

71 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 1000: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Joseph-Arnould de Looz-Corswarem, 1788[?].

72 T. van Houdt, *Mietjes, monsters en barbaren. Hoe we de klassieke oudheid gebruiken om onszelf te begrijpen*, Antwerpen, 2015, 94-95.

73 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 21 september 1786.

Vertaling:

Hij heeft nogal sterke koorts gehad. [...] Hij had zodanig veel gegeten dat hij bijna een indigestie kreeg. Dat is voor hem echter heilzaam geweest, omdat hij veel gal heeft geëvacueerd en bijgevolg niet meer moet hoesten.

De genezing van haar broer was te danken aan een 'evacuatie' of verwijdering van een overtollig lichaamssap uit het lichaam dat de balans van de humoren had verstoord. Het teveel aan gal was in zijn lichaam gerot, had zo giftige dampen verspreid en bijgevolg een hevige koorts veroorzaakt.⁷⁴ De aderlating was het meest voorkomende geneesmiddel voor ziektes, maar een 'natuurlijke evacuatie' zoals Joseph-Arnould doormaakte, werkte op gelijkaardige wijze.

Hoewel adolescenten een betere kans maakten om te genezen dan baby's of kleine kinderen, bleef een ziekte binnen de familie een van de grootste zorgen voor de overige gezinsleden. De dreiging van de dood was immers permanent, en een simpel kuchje of koorts kon al vlug uitdraaien op een vroegtijdig einde. Bovendien hadden ziektes vóór de uitvinding van antibiotica of andere moderne medicatie een chronisch verloop, waardoor mensen vaak langdurig ziek waren.⁷⁵ Ouders, maar ook kinderen, wilden op de hoogte blijven van het ziekteverloop van de ander als ze van elkaar gescheiden leefden. Herhaaldelijk komen in de familiale correspondentie vragen voor over de toestand van de gezondheid van ouder of kind. De komst van de post werd een fenomeen waar gezinsleden verlangend en ongeduldig naar uitkeken. Zij slaakten een zucht van opluchting wanneer een brief beterschap van een geliefde vermeldde.⁷⁶ Het was echter zo dat wanneer één familielid besmet raakte, de kans bestond dat de andere gezinsleden de ziekte ook kregen, tenzij ze voor lange tijd van elkaar gescheiden leefden. Toen Clémentine haar vader berichtte over de gezondheid van haar jongste broer, was hij niet de enige die ziek was. In de nazomer van 1786 deed binnen de muren van hun verblijf te Nijvel een verkoudheid de ronde bij de leden van de familie die er verbleven en Clémentine rapporteerde het allemaal aan haar vader.

Op woensdag 13 september schreef ze dat ze zelf last had van een verkoudheid die haar vooral tijdens de dag van haar vertrek richting Nijvel had gehinderd. Ook haar twee broers en haar zussen Charlotte en Thérèse hadden last van dezelfde kwaal. Een week later meldde ze het herstel van haar broer Joseph-Arnould, maar met haar zus Thérèse ging het slechter. Deze was ondertussen zo ziek dat ze zelfs de mis niet meer kon bijwonen. Clémentine was van plan een brief te schrijven naar de arts van de familie, dokter Barbier, en de symptomen van hun ziekte uiteen te zetten, zodat deze een remedie kon aanbevelen.⁷⁷ Het was

74 Van Houdt, *Mietjes, monsters en barbaren*, 92-95.

75 L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, 1997, 4-27.

76 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 59-63.

77 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brieven van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 13 en 21 september 1786.

daarbij in de achttiende eeuw niet ongewoon dat een dokter zijn patiënten niet lichamelijk onderzocht, maar via briefwisseling een diagnose opstelde en een geneesmiddel voorschreef.⁷⁸ Tegen het einde van de maand kregen de kinderen de Looz-Corswarem een uitnodiging voor een bal, maar Clémentine had niet veel zin om te gaan, aangezien ze zich nog altijd niet optimaal voelde. Dat weet ze aan de slechte lucht die in de stad hing; die had de balans van haar humoren verstoord. Op aandringen van de gastvrouw van het feest, maar ook van haar broers en zussen die ondertussen volledig hersteld waren, besloot ze toch haar opwachting te maken op het bal. Veel danste ze niet, maar het deed haar toch plezier om te zien dat haar broers zich vermaakten. Op 4 oktober ging het echter zo slecht met haar dat ze zelfs haar pen amper kon vasthouden om een brief te schrijven. Ze had hoge koorts en moest hevig zweten. Om haar toestand niet nog erger te maken, besloot ze dan maar haar kamer niet meer te verlaten totdat ze hersteld was.⁷⁹

Als de kinderen de Looz-Corswarem rapporteerden over hun gezondheid valt op dat zij steeds probeerden hun ouders niet ongerust te maken. Zo ook in het bovenstaande relaas van Clémentine, die in elke brief gericht aan haar vader vermeldde dat ze aan de beterende hand was, terwijl in werkelijkheid haar gezondheid kelderde. De waarheid over haar gezondheidstoestand verdraaien was zodoende een leugentje om bestwil om geen angst bij haar ouders in te boezemen. Door de hoge kindersterfte en het gevaar van epidemieën waren ouders zich immers bewust van de kwetsbaarheid van hun kinderen. Indien zij geen van hun eigen kinderen hadden zien sterven, dan hadden ze dat alleszins minstens een keer meegemaakt bij iemand in hun directe omgeving. Ouders investeerden bijgevolg veel in ziekenzorg voor hun kinderen om een traumatische gebeurtenis te voorkomen.⁸⁰ In de ouderlijke correspondentie nam de verzorging van de kinderen een voorname plaats. Toen moeder Marie-Emmanuelle in augustus 1785 voor zaken in Luik moest zijn, informeerde ze bij haar echtgenoot naar de gezondheidstoestand van haar kinderen:

*J'ai vue avec plaisir que vous vous portiez tous bien. Vous me dites que Barbier e[s]t venue et qu'il dit que vos filles [s]eront toutes deux bien. Mais il ne me dit pas ce qu'il a dit de votre fils aîné si il lui a hordonné quelque chose qui il ne peut pas continuer la drogue que le médecin Jabert longtemps, car l'habitude de cela pourrait lui faire plus de mal que de bien. Vous ne me dites pas non plus comment vous vous portez vous, cher ami, qui m'intéresse tant et que j'aime si tendrement, vous la savez. J'embrasse mes sept et cher enfants de tout mon cœur et je leur donne à tous ma bénédiction.'*⁸¹

78 Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar*, 71.

79 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brieven van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 30 september en 4 oktober 1786.

80 Pollock, 'Parent-Child Relations', 196-197; Pollock, *A Lasting Relationship*, 93-95.

81 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 170: Brief van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 5 augustus 1785.

Vertaling:

Ik heb met genoegen vernomen dat alles goed gaat met jullie. U heeft me gezegd dat [dokter] Barbier is gekomen en dat hij zei dat het met uw beide zonen goed gaat. Maar er is mij niet verteld wat hij heeft gezegd over uw oudste zoon. Dat hij hem heeft opgedragen dat hij niet mag doorgaan met het geneesmiddel dat dokter Jabert hem een tijd geleden heeft gegeven, want het gebruik van dat middel heeft hem meer slecht dan goed gedaan. Voorts heeft u mij niet gezegd hoe het nu met u gaat, lieve vriend, diegene die me zo veel interesseert en van wie ik zo innig hou, dat weet u. Ik omhels mijn zeven lieve kinderen met heel mijn hart en ik geef hen allen mijn zegen.

Het bespreken van de gezondheid was bovendien een vast thema binnen de correspondentie tussen familieleden. Dat valt op in de brieven van dochter Marie-Emmanuelle die over een periode van vier jaar frequent dezelfde structuur en zelfs dezelfde formuleringen herhaalde in de brieven gericht aan haar vader. Ze vond geen plezier in het schrijven van brieven en schreef daarom enkel de onontbeerlijke zaken volgens de regels van het briefschrijven. Volgens deze briefetiquette mocht de briefschrijfster niet egocentrisch overkomen in haar brieven. Zo informeerde Thérèse bij de aanvang van een brief altijd eerst naar de gezondheid van haar vader, gevolgd door die van de directe gezinsleden. Als ze antwoordde op een ontvangen brief, schreef ze dat ze blij was te horen dat alles goed met hen ging. Pas op het einde, ter afsluiting van een brief, vermeldde ze haar eigen gezondheidstoestand, als ook die van haar zusje Amour met wie ze samen op de kostschool zat.⁸²

De moeder aller kinderziektes: het pokkenvirus

Tegen een lichamelijke kwaal was in de achttiende eeuw vaak niet veel te doen. Ouders en kinderen konden wel vragen naar de ernst van de ziekte of naar de vorderingen in het herstel, maar eenmaal een geliefde zwaar ziek werd, konden zij niet veel meer doen dan bang afwachten.⁸³ Adellijke families hadden de middelen om een dokter te raadplegen en benaderden daarnaast ook familieleden om eventuele remedies, zoals kruidenmengsels, door te spelen die in het verleden succesvol waren geweest. Deze zalfjes en drankjes werden dan ofwel zelf samengesteld ofwel bij een dokter besteld. Experimenteren met geneeskrachtige kruiden was daarbij niet ongevoel.⁸⁴ Zoals echter duidelijk wordt uit de bovenstaande

82 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 195: Brieven van Marie-Emmanuelle de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem.

83 Pollock, *Forgotten children*, 131.

84 Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar*, 71-73.

brief van moeder Marie-Emmanuelle, deden de meeste middeltjes meer kwaad dan goed. Uiteindelijk moest het kind of de ouder gewoonweg 'uitzien' en hopen op het beste. Daarnaast bood het geloof soelaas en familieleden legden zich dan ook toe op het bidden tot God om een genezing af te smeken. Ook in tijden van goede gezondheid vielen gezinsleden terug op de beschermende kracht van het katholieke geloof om zich tegen mogelijke kwalen te behoeden, zoals Clémentine terloops vermeldde aan haar vader: "*Vrees niet voor mijn gezondheid, [want] God ondersteunt mij en vult mijn kracht aan. Door Hem zal ik alles kunnen, en kan ik ook alles aan. Hij heeft mijn volledige vertrouwen, en Hij is het antwoord op mijn zorgen.*"⁸⁵

Smeebeden prevelen was meestal het enige dat de familie nog kon doen als een kind of ouder getroffen werd door een van de grootste boosdoeners onder de vroegmoderne ziektes: *variola*, beter gekend als de pokken. Het achttiende-eeuwse Europa kende een aantal zware pokkenepidemieën die herhaaldelijk de kop opstaken en niet naar rijkdom of stand omkeken. De overlevingskansen waren klein en iemand die de pokken doorstond was meestal getekend voor het leven door de littekens die de blaasjes op de huid nalieten. Nochtans maakte een nieuwe geneeskundige methode om de pokken te bestrijden opgang aan het begin van de eeuw, namelijk inenting of *inoculatie*. Europese handels- en ambassadeursfamilies in Constantinopel ontdekten aldaar deze van oorsprong Chinese techniek en brachten ze stilaan over naar de Europese vorstelijke hoven. Het Engelse vorstenhuis stimuleerde als een van de eersten het gebruik van inoculatie in Europa, maar het werd vaak argwanend onthaald. Iemand opzettelijk besmetten met een dosis van het pokkenvirus, hoe klein dan ook, leek te gevaarlijk en gewoonweg roekeloos. Aan het keizerlijke hof van Maria-Theresia, bijvoorbeeld, duurde het tot 1767 vooraleer de keizerin het gebruik van inoculatie veilig genoeg achtte en in haar rijk ging stimuleren. Dat jaar had een epidemie die Wenen trof immers verschillende slachtoffers gemaakt binnen de keizerlijke familie. Ondanks enkele campagnes om de bevolking te inoculeren, bleef het slechts een sporadisch gebruik, waardoor niet de gehele bevolking immuniteit tegen *variola* verwierf.⁸⁶

Ontdekkingen zoals inoculatie stimuleerden de hoge verwachtingen van de geneeskunde binnen het vooruitgangsgeloof van de achttiende eeuw. Zo genoot het geesteskind Emile van Jean-Jacques Rousseau van een leven zonder enig lichamelijke kwaal, want de ideale maatschappij had alle ziektes verbannen. Het probleem van ziekte was volgens de Verlichte geesten slechts een tijdelijk probleem.⁸⁷ In de praktijk bleven echter de meeste lichame-

85 '*Ne craignez pas pour ma santé, Dieu me soutient et supplée à ma force, par Lui je pourrai tout et peux tout aussi et Il [a] toute ma confiance, et est-Il la réponse de mes peines.*' Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 13 februari 1785.

86 D. Hopkins, *The Greatest Killer: Smallpox in History*, Chicago, 2002, 41-50, 62-65 en 76-77. Inoculatie is niet te verwarren met vaccinatie: bij vaccinatie wordt iemand ingeënt met koepokken, bij inoculatie wordt de menselijke variant van het pokkenvirus gebruikt.

87 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 513-528.

lijke kwalen bestaan in de late achttiende eeuw, ook het ernstig besmettelijke pokkenvirus. Zo stuurde op 16 april 1788 Charles-Louis zijn moeder vanuit Dowaai een brief met de vermelding dat hij 'niets interessants te vertellen had', maar in werkelijkheid ging het niet goed met hem.⁸⁸ Zijn jongere broer Joseph-Arnould meldde uiteindelijk zijn moeder het slechte nieuws: Charles-Louis was op negentienjarige leeftijd besmet geraakt met de pokken. De kinderen binnen de familie de Looz-Corswarem waren dus niet ingeënt, anders was Charles-Louis wellicht immuun geweest voor het virus. Hij had echter zijn jongere broer opgedragen om zijn moeder niet onnodig schrik aan te jagen, maar Joseph-Arnould had het als zijn plicht beschouwd om zijn ouders in te lichten over de erbarmelijke toestand van hun zoon. Dit viel hem echter zwaar, want hij wilde enerzijds zijn moeder niet al te ongerust maken en anderzijds zijn broer niet tegen zich in het harnas jagen.⁸⁹

Het nieuws dat haar oudste zoon getroffen was door de pokken kwam hard aan en hals-overkop vertrok Marie-Emmanuelle vanuit Luik richting Rijsel. Op 17 april aangekomen in Valenciennes meldde ze haar echtgenoot in een kort berichtje geschreven rond de middag dat ze onmiddellijk zou voortreizen naar Dowaai waar ze dan tegen de avond zou aankomen.⁹⁰ Diezelfde dag stuurde Guillaume-Joseph haar vanuit Luik een bericht met wat informatie over de epidemie die ondertussen het gebied rond Rijsel teisterde. Tegelijk probeerde hij zijn vrouw aan te sporen om het hoofd koel te houden.⁹¹ Twee dagen later berichtte Marie-Emmanuelle vanuit Dowaai aan haar man de erbarmelijke toestand van hun oudste zoon:

*'Il a eut de la fièvre, mais à là ne pouvais pas être autrement toute les petites vérolle sont bien poussée et elle sont considérablement chargée depuis hier. Le médecin dit qu'il croie que la supuration s'établira bientôt. Et c'est ce qu'il lui occasionne tant de fièvre et il assure que cela ne peut pas être autrement car il le trouve autant bien que les circonstances le permette, mais il en a beaucoup et surtout sur le visage. J'espère tout de Dieu et qu'il nous le retablira, mais toute ma crainte est que son frère la gagne. Il n'y en a cependant aucune apparence, mais il est et a toujours été avec lui dans tout instant. Enfin, tout est à la volonté du Seigneur. J'en prendrai patience.'*⁹²

88 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 841: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 16 april 1788.

89 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 846: Brief van Joseph-Arnould de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 15 april 1788.

90 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 170: Brief van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 17 april 1788.

91 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 845: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 17 april 1788.

92 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 170: Brief van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 19 april 1788.

Vertaling:

Hij heeft koorts gehad, maar tot zover is het nog niet veel erger geworden. De pokken zijn erg hard doorgekomen en ze zijn aanzienlijk aangedikt sinds gisteren. De dokter zegt dat hij aanneemt dat het etteren binnenkort zal aanvangen, en dat dit bij hem zoveel koorts veroorzaakt. En hij verzekert dat dit niet anders kan zijn, want hij is maar zo gezond als de omstandigheden het toelaten. Maar hij heeft er veel, en vooral op het gezicht! Ik hoop ten volle op God dat Hij hem zal laten herstellen. Maar ik heb veel schrik dat zijn broer het ook overkomt! Er is er [bij hem] nochtans geen enkele verschenen, maar hij is altijd en op elk moment bij zijn broer geweest. Enfin, alles ligt in de handen van de Heer. Ik zal geduld moeten uitoefenen.

De daaropvolgende dagen bleven intens voor de ouders. De pokken hadden Charles-Louis bedlegerig gemaakt en zijn moeder maakte zich grote zorgen over de blaasjes die zijn aangezicht bedekten. Als deze openscheurden dan zou haar zoon getekend zijn voor de rest van zijn leven. Bovendien werden ze groter, wat betekende dat de ziekte zich verder in zijn lichaam manifesteerde. De dokters verzekerden haar echter dat Charles-Louis aan de beterende hand was en dat hij er geen littekens aan zou overhouden; desondanks was Marie-Emmanuelle er nog steeds niet gerust op. Ook haar andere zoon Joseph-Arnould die naast het bed van zijn zieke broer waakte, baarde haar kopzorgen, want ook al vertoonde hij nog geen symptomen, het pokkenvirus was zeer besmettelijk.⁹³ Op 24 april leek het ergste echter voorbij en kon Marie-Emmanuelle haar man het goede nieuws melden:

*'Votre fils vat toujours très bien, mon cher et tendre ami. Il est levé dans ce moment ici. Il regagne de l'appétit et comence à manger sous les yeux du médecin. [...] Ainsi que le Comte Arnould qui dore encore et qui ce porte toujours bien.'*⁹⁴

Vertaling:

Met uw zoon gaat alles zeer goed, mijn lieve en tedere vriend. Hij is op dit moment uit bed. Hij herwint zijn eetlust en begint onder het oog van de dokter te eten. [...] Evenals graaf Arnould, die nog slaapt, maar met wie het nog steeds goed gaat.

Guillaume-Joseph was dan ook duidelijk opgelucht en verheugd te horen dat zijn oudste zoon herstellende was:

93 *Ibidem*: Brieven van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 20 en 21 april 1788.

94 *Ibidem*: Brief van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 24 april 1788.

*'Les jours que j'ai passé et tant reytères après les combats où je me suis trouvé pendant dix campagnes de guerre, où la vie que j'exposais m'était rendue par la conservation du Tout Puissant, n'ont pas été si beau pour moy que celui que vous m'avez après que notre cher fils était hors de danger et au dessus.'*⁹⁵

Vertaling:

De dagen die ik herhaaldelijk heb doorgebracht na de veldslagen, waarin ik mij gedurende tien militaire campagnes heb bevonden, waarin het leven dat ik riskeerde mij telkens werd teruggegeven door het behoud van de Almachtige, zijn voor mij niet zo mooi geweest als deze waarop u mij hebt verteld dat onze zoon buiten levensgevaar was.

De ouders de Looz-Corswarem konden even opgelucht ademhalen, want hun beide zonen maakten het voorlopig goed. De gebeurtenissen in Dowaai zouden echter nog een venijnig staartje krijgen.

De dood kent geen lieve kinderen

Toen Marie-Emmanuelle d'Aix naar Dowaai afzakte om haar zieke zoon bij te staan, was ze als 48-jarige nog niet ten dode opgeschreven vanwege haar ouderdom. Het was in de achttiende eeuw goed mogelijk om als adellijke dame met toegang tot voldoende voedsel en goede verzorging de bejaarde leeftijd te bereiken. Ze was trouwens zelden ziek, hoewel ze met een aantal ouderdomskwaaltjes af te rekenen had. Daar moesten ook haar kinderen rekening mee houden, zoals haar oudste dochter Clémentine in één van haar brieven benadrukte:

*'La crainte de fatiguer vos yeux à lire mes lettres et à y répondre à seule être cause que je n'ai osé prendre la liberté de vous écrire. [...] Je fais un détail de ma conduite à papa, qui vous le lira, comme j'espère il a fait de toutes mes lettres jusqu'à cette.'*⁹⁶

Vertaling:

De vrees om uw ogen te vermoeien door het lezen van mijn brieven, en door erop enkel en alleen te antwoorden, is de oorzaak dat ik niet de vrijheid durfde te nemen

95 Brussel, ARA, *Archief van de familie de Looz-Corswarem*, nr. 845: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 25 april 1788.

96 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 843: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 1785[?].

om u te schrijven. [...] Ik maak een verslag van mijn doen en laten voor papa, die het dan aan u kan voorlezen, zoals ik hoop dat hij tot nu toe voor al mijn brieven heeft gedaan.

Aangezien haar moeder niet meer zo goed kon lezen, waarschijnlijk vanwege ouderdomsverziendheid, moest vader Guillaume-Joseph in haar naam een aantal zaken aan haar moeder vertellen “om mijn lieve moeder de moeite van het lezen van mijn geschrift te besparen, wetende dat haar ogen het haar amper toestaan.”⁹⁷ Op het einde van de maand april 1788 schreef Marie-Emmanuelle echter vanuit Dowaai een verontrustende brief naar haar echtgenoot:

*‘Je voudrais bien que vous veniez car à la fin je crain cette aire infectée pour moi-même. Surtout que j’ai male à la tête et assez partout. Je vous attendrai.’*⁹⁸

Vertaling:

Ik zou graag hebben dat u komt, want uiteindelijk vrees ik zelf besmet te zijn. Voornamelijk omdat ik hoofdpijn heb, maar ook omdat ik bijna overal pijn heb. Ik zal op u wachten.

Marie-Emmanuelle d’Aix raakte besmet met dezelfde ziekte die ook haar oudste zoon getroffen had en het pokkenvirus manifesteerde zich over haar hele lichaam. Begin mei 1788 correspondeerde oudste dochter Clémentine met haar vader over de bedroevende toestand van haar moeder, alsook van haar jongste broer Joseph-Arnould die gelijkaardige symptomen begon te vertonen:

*‘Monsieur Barbier était ici lorsque je reçu votre lettre de mardi dernier. Je la lui ai communiquée toute affectée de savoir ma chère maman incommodée sans pouvoir lui porter mes soins fillials et tendres. Je vous avoue, mon cher papa, que je ne suis pas tranquille, ni mes sœurs non plus sur l’état de sa santé, et que le retour seul de Monsieur Barbier me rendre à moi-même. Nous allons pries le ciel de nous la conserver, et de la rétablis bientôt. [...] Nous avons été ce matin prier à l’hermitage pour mon frère Arnold, et j’y ai joint mes vœux pour maman.’*⁹⁹

97 ‘[...] pour éviter à ma chère maman la peine de lire mon griffon, sachant que ses yeux ne lui permettent geurre.’ Brussel, ARA, Famileearchief de Looz-Corswarem, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 10 juni 1785.

98 Brussel, ARA, Famileearchief de Looz-Corswarem, nr. 170: Brief van Marie-Emmanuelle d’Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 29 april 1788.

99 Brussel, ARA, Famileearchief de Looz-Corswarem, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 9 mei 1788.

Vertaling:

Mijnheer Barbier was hier toen ik uw brief van afgelopen dinsdag heb ontvangen. Ik heb het hem meegedeeld, volledig ontroerd te weten dat mijn lieve moeder gehinderd is zonder dat ik aan haar mijn dochterlijke en tedere zorgen kan richten. Ik beken u, mijn lieve vader, dat ik niet gerust ben, evenmin als mijn zussen, over de staat van haar gezondheid, en dat de terugkeer van mijnheer Barbier mij op mezelf doet terugvallen. We zullen bidden tot de hemel om haar voor ons te behouden, en om haar spoedig herstel. [...] Wij zijn deze ochtend gaan bidden in de hermitage voor mijn broer Arnould, en ik heb er mijn wensen voor moeder aan toegevoegd.

Net zoals moeder Marie-Emmanuelle zich haastte om haar oudste zoon te verzorgen, wilde Clémentine haar 'dochterlijke zorgen' toedienen aan haar moeder. Uiteindelijk bleef de oudste dochter machteloos achter op het kasteel van Landelies en kon ze niets anders doen dan bidden tot God en hopen op een vlug herstel. Haar broer Joseph-Arnould genas, maar ondanks de smeebeden van haar familie herstelde Marie-Emmanuelle d'Aix niet meer. Ze overleed te Dowaaï op 9 mei 1788.¹⁰⁰

De onverwachte dood van een moeder en echtgenote bracht het dagelijkse leven van het gezin de Looz-Corswarem tot stilstand. Het nieuws kwam bij de kinderen, van de oudste tot de jongste, hard aan. Het wekte dan ook een hele reeks gevoelens op, gaande van pijn, verdriet en woede tot wanhoop en totale radeloosheid. Uit de periode direct na de dood van Marie-Emmanuelle is er geen correspondentie tussen vader en kinderen voorhanden. Na de repatriëring van haar stoffelijk overschot trok Guillaume-Joseph zich met zijn twee zonen terug in zijn stedelijke residentie te Nijvel. Zijn oudste dochter Clémentine bleef met haar oudste zussen achter in Landelies, weliswaar bijgestaan door graaf Ernest de Looz-Corswarem, hun oom langs vaders zijde, en enkele vertrouwelingen van de familie. Naarmate nieuws van haar vader uitbleef, kwam Clémentine in een moeilijke emotionele situatie terecht. Enerzijds had ze zelf een ondersteunende schouder nodig om het verlies van haar moeder te verwerken, anderzijds leek haar vader zelf steeds verder weg te zakken in zijn verdriet. Op 16 mei nam ze haar pen terug ter hand en schreef ze haar vader een emotionele brief:

'Oui, nous pleurons ! Et nous pleurerons encore longtemps la perte d'une mère chérie et si tendre pour ses enfants. Elle s'est sacrifié pour nous et son souvenir sera éternellement pavé dans nos cœurs. Elle nous servira de modèle et d'exemple, mon cher papa, pour vous aider à supporter la vie. Pensez que vous êtes le seul qui nous restez que sans vous nous n'avons plus d'appui, que nous serions de pauvres misérables enfants. Conservez vous donc pour nous, mon très cher

100 d'Ursel, 'Princes en Belgique', 26; L. Galicia en P. Potargent, *Bijdragen tot de geschiedenis van de familie de Corswarem*, s.l., s.d., 121-123.

papa, à l'aide de la religion, tachons de supporter ce coup fatale et mortel. Car notre désolation est sans remède. [...] Vous n'aurez jamais à vous pleindre d'aucun de vos enfants, j'en suis sûre. Pour ma part je ne vous quitte plus, et veux jusqu'à mon dernier moment pleurer et me consoler dans les bras de mon digne père, le seul bien qui me reste. Faites-nous chercher tout de suite, je vous en prie, cher papa. Nous n'en pouvons plus. Je suis comme une fille perdue, et vous devez m'être rendre d'abord ou je succombe à ma douleur. J'ai des inquiétudes cruelles sur votre santé. Enfin je n'existe plus, ni mes sœurs non plus. Car nous pleurons sans cesse, et ne désirons que de mêler nos larmes aux vôtres et celles de mes pauvres frères pour les adoucir et nous aider de vos conseils.¹⁰¹

Vertaling:

Ja, we huilen! En we zullen nog lang huilen om het verlies van een geliefde moeder die zo teder was voor haar kinderen. Zij heeft zich opgeofferd voor ons en haar nagedachtenis zal voor eeuwig in onze harten zijn gegrift. Zij zal voor ons dienen als een model en voorbeeld, mijn lieve vader, om u te helpen het leven te ondersteunen. [Maar] weet dat u de enige bent die ons nog rest, dat wij zonder u geen houvast meer hebben, en dat wij dan arme, miserabele kinderen zullen zijn! Houdt u dus sterk voor ons, mijn zeer lieve vader! Laten we proberen met de hulp van het geloof deze fatale en dodelijke tegenslag te dragen, want er is geen remedie tegen onze verslagenheid. [...] U zal nooit meer hoeven te klagen over een van uw kinderen, ik verzeker het u. Wat mij betreft, ik verlaat u niet meer, en ik wil tot mijn laatste moment huilen en troost zoeken in de armen van mijn waardige vader, het enige goed dat mij nog rest. Kom ons onmiddellijk opzoeken, ik smee het u lieve vader! Wij kunnen niet meer! Ik ben als een verloren meisje, en u moet me eerst terug heel maken of ik bezwijk aan mijn verdriet. [En] ik maak me gruwelijk ongerust over uw gezondheid. Enfin, ik besta niet meer, en mijn zussen evenmin. Want wij wenen onophoudelijk en verlangen enkel om onze tranen te vermengen met de uwe en die van mijn arme broers, om het leed te verzachten en ons te behelpen met jullie raad.

Clémentine probeerde tijdens deze periode van rouw haar vader te troosten, maar hij moest ook aan zijn kinderen denken en zijn vaderlijke rol terug opnemen. Zij vond immers dat op een moment als dit de familie hoorde samen te zijn. Het zou minder moeilijk zijn gezamenlijk de last van het verdriet te dragen en de rouwperiode te doorstaan. Toen haar vader nog steeds niet zijn dochters opzocht, werd zijn oudste dochter overmand door onbegrip en onderliggende woede:

101 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 16 mei 1788.

*'C'est un décret de Dieu, il faut s'y soumettre. Mais ce que le cœur en souffre n'est pas à exprimer. Je ne sens plus mon existence, mon cher papa, je ne vis plus, et ne fais plus une goutte de bon sang jusqu'à ce que je vous revoie, vous embrasse et vous donne des marques de mon attachement éternel. Le ciel m'en laissera la possibilité j'espère. Je le prie dans tous les quarts d'heures de la journée pour qu'il vous conserve. Vous, notre seul soutien, notre bon père, notre ami, et tout ce que nous ayons de plus cher au monde! Vous, le seul et le plus précieux bien qui nous reste! Vous, qui dans la douleur d'un mari tendre et fidèle, l'exemple des hommes, consolez encore vos pauvres enfants affligés et abattus! [...] Ménagez-vous, je vous en supplie au nom de vos sept enfants. Pensez, mon cher papa, qu'ils n'ont plus que vous, que vous devez être le bonheur de leur vie, comme nous le serons de la votre. Le ciel m'aide à supporter ce coup terrible, et est votre soutien comme le notre. Je ne trouve qu'en lui et en vous du soulagement de ma douleur. C'est en Lui offrant mes peines que je sens que l'âme de notre chère et digne mère veille à nous, du haut du ciel où ses vertus l'ont placé en nous y attendant tous, et en nous laissant sur la terre un modèle de vie incomparable. Faites-nous rechercher de grâce, le plutôt possible. Car notre état loin de vous est inconcevable.'*¹⁰²

Vertaling:

Het is een beslissing van God, en we moeten ons daar aan onderwerpen. Maar hoe het hart er aan lijdt valt niet uit te drukken. Ik heb geen gevoel meer over mijn bestaan, mijn lieve vader. Ik leef niet meer, en ik maak geen druppel goed bloed meer aan totdat ik u terugzie, u omhels en u de tekens van mijn eeuwige toewijding geef. De hemel zal mij die mogelijkheid geven, hoop ik. Ik bid tot Hem elk kwartier van de dag, opdat Hij u mag beschermen. U, onze enige steun, onze goede vader, onze vriend, en alles wat ons het meest lief is in de wereld! U, de enige en de meest dierbare die ons nog rest! U, die in de pijn van een tedere en trouwe echtgenoot, het voorbeeld van elke man, nog steeds uw arme kinderen, bedroefd en neergeslagen, troost. [...] Verg niet te veel van uzelf, ik smeeik het u in naam van uw zeven kinderen. Weet, mijn lieve vader, dat zij enkel u nog hebben, en dat u het lichtpunt zou moeten zijn van hun leven zoals wij dat van u zullen zijn. De hemel helpt mij deze verschrikkelijke klap te verduren, en is evenzeer uw toeverlaat als de onze. Ik vind enkel in Hem en in u verlichting voor mijn pijn. Het is door aan Hem mijn zorgen toe te vertrouwen dat ik voel dat de geest van onze lieve en dierbare moeder over ons waakt, vanuit de hemelgewelven waar haar deugden zich hebben gevestigd en waar ze ons allen opwacht. Zij liet voor ons op aarde een onevenaarbaar levensmodel na. Laten we samen op zoek gaan naar genade, zo snel mogelijk, want onze toestand ver weg van u is onbegrijpelijk.

102 *Ibidem*: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 17 juni 1788.

Clémentine zat zelf in zak en as, maar als oudste dochter had zij de taak op zich genomen om zich te ontfermen over haar jongere zussen. Toen de pokkenepidemie ook de streek rond Nijvel trof, kon ze onmogelijk het kasteel van Landelies verlaten om op eigen houtje haar vader en broers op te zoeken. Wel had ze persoonlijk haar jongere zusje Marie-Emmanuelle ingelicht, want het vooruitzicht dat zij 'zonder hulp en te midden van vreemden' de klap van het slechte nieuws had moeten verwerken beviel haar niet.¹⁰³

Voor de nabestaanden van Marie-Emmanuelle d'Aix was het rouwproces hard. Hun gevoelsuitingen waren een mengeling van gepassioneerde rouw en gelovige berusting, samen met groot verdriet en het zoeken naar troost. Elke persoon had een eigen manier om verdriet te verwerken, maar er waren ook sociale conventies die bepaalden hoe iemand moest rouwen. In de vroegmoderne tijd gold het christelijke geloof met een stoïcijnse inslag als bron van troost. Het was een beslissing geweest van God om één van hun geliefden bij Hem te roepen en met het vertonen van een te grote droefheid zouden de nabestaanden de goddelijke rechtvaardigheid betwisten. Daarnaast haalden zij troost uit de overtuiging dat het overlijden beantwoordde aan de algemene wetten van de natuur en de rede, want 'iedereen moest een keer sterven'. Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw werden reacties op de dood emotioneler van aard, maar het katholieke geloof bleef een grote bron van troost. De overledene was volgens de christelijke overtuiging nu immers veel gelukkiger; hij of zij had het ellendige bestaan op aarde achter zich gelaten en vertoefde in de hemel. Bovendien zouden de nabestaanden bij hun dood herenigd worden met de overledene in het hierna-maals.¹⁰⁴ Ook voor Clémentine was religie een troostende factor die regelmatig in haar brieven voorkwam. Moeder Marie-Emmanuelle zat nu in de hemel waar ze nog steeds waakte over haar kinderen:

*'Sa vie exemplaire l'a placé au ciel pour nous aider delà pour son intercession près de notre Seigneur Jésus-Christ, et par son secours nous pourrions supporter cette triste vie jusqu'à ce que nous aillions tous la rejoindre.'*¹⁰⁵

Vertaling:

Haar voorbeeldige leven heeft haar in de hemel geplaatst om ons van daaruit te helpen via haar bemiddeling met onze Heer Jezus Christus, en met Zijn hulp kunnen we dit trieste leven verdragen totdat wij ons allen weer bij haar zullen voegen.

103 *Ibidem*: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 18 mei 1788.

104 Sturkenboom, "... want ware zielesmart is niet woordenrijk." Veranderende gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988', 90-94; Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 504-508.

105 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 18 mei 1788.

Clémentine probeerde zichzelf te troosten en via het briefschrijven kon ze haar gedachten wat ordenen. Alles in haar omgeving herinnerde haar echter aan haar moeder en ze kon maar moeilijk haar overlijden aanvaarden. Het viel haar zeer zwaar en een maand na haar dood was ze nog altijd ziek van verdriet. Zo meldde haar oudste broer Charles-Louis aan hun vader:

*'A mon arriver ici, j'ai trouvé Clémentine dans son jour de fièvre qui a été plus violente que les autres accès. J'ai apporté les remèdes dont j'étais capable qu'était de la distraire le plus qu'il m'était possibles des idées sensibles que l'événement triste et affligeant lui consort avec raison. Mais comme dans la fièvre tierce le moindre chagrin peut la rendre conf[us]truire. J'ai fait mes efforts pour la relâcher de cette pensée autant qu'à la était possible car la consolation ne peut être que très légère lorsque la tristesse est causé par la perte d'une mère aussi chérie que l'était et le sera toujours la notre.'*¹⁰⁶

Vertaling:

Bij mijn aankomst hier heb ik Clémentine gevonden in een koortsaanval die gewelddadiger is geweest dan de andere aanvallen. Ik heb de remedies, waartoe ik bekwaam was, aangehaald om haar, zoveel als in mijn mogelijkheden lag, af te leiden van gevoelige gedachten omtrent de trieste en bedroevende gebeurtenis door haar met rede bij te staan. Maar tijdens de derdedaagse koorts kan het minste verdriet haar herstel doen terugvallen. Ik heb mijn best gedaan om haar te bevrijden van die gedachten, zoveel als mogelijk was. Want het troostende woord kan enkel oppervlakkig zijn wanneer de droefheid veroorzaakt is door het verlies van een zo geliefde moeder, die de onze was en altijd zal zijn.

De kinderen verlangden naar hun vader in zijn rol als verzorgende figuur in deze periode van verdriet. Als steunpilaar kon hij hen immers met raad en daad bijstaan, maar het omgekeerde gold ook. Guillaume-Joseph steunde sterk op zijn kinderen om zijn verdriet te verwerken. Acht weken na het overlijden van zijn echtgenote betuigde hij vanuit zijn stedelijke residentie te Nijvel zijn medeleven met het verdriet van zijn kinderen, maar benadrukte tegelijk zijn eigen verlies. *"Ik voel bij mijzelf de toestand van jullie geesten,"* zo schreef hij aan zijn oudste zoon, *"maar de mijne, waarvan ik meende dat die sterk was, is dat niet langer, en ik kan niet zonder pijn gewennen aan mijn trieste bestaan."*¹⁰⁷ Uiteindelijk heelde de tijd gedeeltelijk de wonden, maar in hun latere leven haalden de kinderen de Looz-Corswarem regelmatig

106 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 12 juni 1788.

107 *'Je sens par moi-même la situation de votre âmes, la mienne que je conais forte ne l'est pas, et ne peut s'accoutumer sans douleur à ma triste existence.'* Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 971: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Charles-Louis de Looz-Corswarem, 14 juli 1788.

herinneringen aan de goede kwaliteiten van hun moeder op. De dood van een ouder had een leegte nagelaten in de eenheid van Guillaume-Josephs gezin. Hijzelf en zijn kinderen waren grotendeels aangewezen om, naast God en het geloof, bij elkaar en in de kring van de familie de Looz-Corswarem troost te zoeken. Vroeg of laat zou echter een nieuwe figuur deze moederlijke leegte moeten opvullen om het dagelijks functioneren van de familie niet in de weg te staan.

V Ouderlijke modellen voor adellijke kinderen

Moederlijke zorg...

Het was volgens de toenmalige conventies een vanzelfsprekendheid dat de ouders elk een andere positie binnen het gezin innamen. De moeder stond in voor de verzorging van de meisjes en kleine jongens, terwijl de vader zich ontfermde over zijn opgroeiende zonen. Dit gebeurde vanaf hun zesde à zevende levensjaar. Ouders waren zich bewust van hun verschillende takenpakket, maar ook de kinderen werden van kindsbeen af aangeleerd wie van de ouders hen als voorbeeld diende. Zo hadden dochters in het gezin hun moeder als rolmodel, terwijl de vader die rol op zich nam voor zijn zonen.¹⁰⁸

Hoewel er binnen de stroming van de radicale Verlichting, vertegenwoordigd door *philosophes* zoals Denis Diderot (1713-1784), baron Paul-Henri Thiry d'Holbach (1723-1789) en Friedrich Melchior Grimm (1723-1807), stemmen opgingen om de vrouw op gelijke hoogte te plaatsen met het andere geslacht, bleef zij de (intellectuele) mindere van de man. Dit werd onderbouwd door medische traktaten en wetenschappelijke verhandelingen die deze negatieve balans als 'natuurlijk' beschouwden. Daartegenover zagen de radicale Verlichters dit probleem niet als biologisch of medisch van aard, maar eerder als een tekortkoming in de bestaande opvoeding van vrouwen, die hen dom en onderdrukt hield. Ook Rousseau besteedde aandacht aan de educatie van meisjes, en introduceerde de figuur van *Sophie* als vrouwelijke tegenhanger van *Émile* in zijn traktaat over de opvoeding, maar stelde zich eerder behoudsgezind op. Sophie krijgt geen glansrol in het verhaal, maar wordt slechts aan het einde ingebracht om *Émile* in een echtgenote en huisvrouw te voorzien. Ondanks het pleidooi van de *philosophes* om de opvoeding van vrouwen te richten op de vorming van 'welingelichte en intelligente partners', bleef de vrouw in de praktijk belast met het huishouden, en moesten haar dochters voornamelijk huishoudkunde leren, eventueel aangevuld met literatuur en muziek.¹⁰⁹

108 Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven*, 159-161; J. Tovrov, *The Russian Noble Family. Structure and Change*, New York en Londen, 1987, 114-143.

109 Blom, *Het verdorven genootschap*, 304-307.

Ook binnen de familie de Looz-Corswarem was deze opvatting aanwezig, hoewel het in de praktijk niet zo strikt was als het ideaalbeeld vooropstelde. Zowel dochters als zonen konden met hun problemen bij beide ouders terecht en vroegen zowel aan moeder als aan vader, en eventueel aan hen beiden tegelijk, om raad en ondersteuning. Bovendien moest Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem een aantal taken van zijn vrouw overnemen na de dood van Marie-Emmanuelle d'Aix, waardoor de veronderstelde opdeling van taken naar gelang geslacht niet meer gold. Ook op het emotionele vlak moest Guillaume-Joseph de rol van de moeder op zich nemen. Volgens zijn jongste dochter Amour was dat een grote bron van troost toen ze op veertienjarige leeftijd de pijnlijke herinnering aan haar moeder weer bovenhaalde: *"Ik laat tranen vloeien bij haar herinnering, en niets kan me troosten, behalve de aangeenheid, wat mij betreft, van het terugvinden van de moederlijke gevoelens in u."*¹¹⁰ Toch beseften de kinderen de Looz-Corswarem dat de opdeling volgens geslacht een onderdeel was van de sociale conventies waaraan ze zich moesten houden. Zo bespraken ze zaken met hun moeder die ze volgens hen niet konden bespreken met hun vader en omgekeerd.

Het veld bij uitstek dat voorbehouden was voor de correspondentie tussen vrouwelijke gezinsleden was de aandacht voor verfijnde kledij en het bespreken van de laatste mode.¹¹¹ De overtuiging dat een man in de achttiende-eeuwse samenleving aan dergelijke gesprekken niet deelnam, wordt duidelijk in een brief van Clémentine gericht aan haar vader. Aangezien haar moeder leed aan ouderdomsverziendheid moest ze wel de omweg maken via haar vader, ook al wist ze dat ze daarmee de sociale conventies overschreed.

*'Je vous prie aussi de faire observer à maman que les modes sont bien à meilleur compte à Charleville qu'à Bruxelles, et que pour les chapeaux qu'elle a la bonté de vouloir bien nous apporter. Elle les trouverait ici au dernier gout et étonnamment bien meilleur marché de l'égard de notre pays. [...] Vous direz, cher papa, qu'à un geurrier qui ne connaît que les laurier il est déplacé de parler de chiffon, mais c'est pour éviter à ma chère maman la peine de lire mon griffon.'*¹¹²

Vertaling:

Ik verzoek u ook om moeder er attent op te maken dat de kleren in Charleville goedkoper zijn dan in Brussel, en dat ze voor de hoeden zelfs zo vriendelijk zijn om ze tot bij ons te brengen. Zij zijn hier in de mode en ze zijn verbazend genoeg een betere koop ten opzichte van die in ons [eigen] land. [...] U zult zeggen, lieve vader,

110 *'Je donne des pleurs à sa mémoire, rien ne peut me consoler que la douceur de retrouver en vous des sentiments de tendresse maternelle à mon égard.'* Brussel, ARA, Familiearchief de Looz-Corswarem, nr. 186: Brief van Amour de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 19 maart 1796.

111 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 86-87.

112 Brussel, ARA, Familiearchief de Looz-Corswarem, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 10 juni 1785.

dat voor een militair die slechts lauwerkransen kent het ongepast is om over stoffen te praten, maar het is om mijn lieve moeder de moeite te besparen van mijn geschrift te lezen.

Als man van eer en voormalig veldheer vond Guillaume-Joseph dat hij zich onmogelijk met zulke triviale zaken als de mode in Charleville en Brussel kon bezighouden. Kledij en mode behoorden immers tot het domein van het huishouden en dus dat van de vrouw des huizes. In de periode vóór de dood van Marie-Emmanuelle d'Aix bezorgden de kinderen de Looz-Corswarem al hun vragen in verband met kledij, inclusief retouches en herstellingen, aan hun moeder. Ook Clémentines jongere zussen bespraken graag met hun moeder de nieuwste mode en de kledingstukken die ze op het oog hadden om aan hun garderobe toe te voegen. Voor de dochters van Marie-Emmanuelle was dit niet enkel wat ijdel gekeuvel, maar had het als doel hun moeder over te halen om toestemming te geven voor de aankoop van een bepaald kledingstuk. Ook Clémentine, jaloers gemaakt door de klederdracht van 'de nieuwe jongedames uit Brussel' die waren gearriveerd te Charleville, uitte de wens om een aantal nieuwe kleren te verkrijgen en gaf alvast de nodige maten door aan haar moeder.¹¹³

Bovendien droeg Marie-Emmanuelle niet enkel zorg voor de kledij van haar dochters, maar was het ook haar taak om haar zonen van de nodige kledingstukken te voorzien. Zo gaf haar oudste zoon Charles-Louis in maart 1788 specifieke vereisten door voor een aantal nieuwe kleren:

*'Nous avons une requette à vous présenter pour des habits car le notre de tout les jours est presque usé. Si vous nous en faites faire à Mons, recommandé, s'il vous plait, qu'on ne les fassent ni plus long ni plus large ni plus court ni plus étroit car nous sommes resté dans la même corpulence. Je vous demanderai aussi, ma chère mama, si nous pouvons nous faire faire des culotes ici, car nous n'en avons aussi plus guerre de présentable.'*¹¹⁴

Vertaling:

We hebben een verzoek aan u te presenteren wat betreft kleren, want de onze voor alledaags gebruik zijn bijna versleten. Als u er voor ons gaat laten maken in Bergen, gelieve dan aan te bevelen dat men ze niet langer of groter, en niet korter of smaller maakt, want we hebben nog steeds dezelfde lichaamsbouw. Ik vraag u ook, mijn lieve moeder, of wij alhier kniebroeken mogen laten maken, want wij hebben er nog nauwelijks die toonbaar zijn.

113 *Ibidem*: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 3 juni 1785.

114 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 841: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 2 maart 1788.

Een tweetal weken later ontving Charles-Louis zijn bestelling uit Bergen, maar de kleren hadden een aantal tekortkomingen die hij nog wilde laten wegwerken. Dat berichtte hij dan ook aan zijn moeder:

*'Nous avons reçu hier nos habits, vestes et culotes de Mons. Ils sont bien fait et d'une jolie couleur, mais je suis fâché qu'il a doublé les vestes de laines. Nous serons obligés d'y faire remettre ici une autre doublure.'*¹¹⁵

Vertaling:

We hebben gisteren onze kleren ontvangen, te weten de jasjes en kniebroeken uit Bergen. Ze zijn goed gemaakt en hebben een mooie kleur, maar ik ben ontstemd dat men de jasjes met wol heeft gevoerd. Wij zijn dan ook genoodzaakt ze alhier over te doen met een andere voering.

Dat de kinderen de Looz-Corswarem hun uitgaven - naast kledij ook andere onkosten van hun verblijf in Dowaai en Charleville - aan hun moeder doorspeelden, paste binnen de veronderstelde functies van de moeder binnen het gezin. Marie-Emmanuelle d'Aix was immers de vrouw des huizes en dit betekende dat ze ook de boekhouding van het huishouden onder haar hoede nam. Bijgevolg moesten de kinderen alle huishoudelijke uitgaven aan haar melden. Binnen een adellijk gezin bekleedden beide ouders immers een functie als 'manager': de man beheerde de landgoederen en het familiekapitaal, terwijl de vrouw de uitgaven van het huishouden controleerde.¹¹⁶ Dit betekent echter niet dat een vrouw uit de elite gekluisterd was aan haar huishoudelijke taken en amper buiten de muren van haar residenties vertoefde. Om de belangen van de familie te dienen kon het familiehoofd immers besluiten om zijn echtgenote als belangrijke pion in te zetten. Zo was Marie-Emmanuelle in augustus 1785 in naam van de familie de Looz-Corswarem aanwezig op het *Tribunaal der XXII* te Luik voor een juridische kwestie. Het verloop van het proces, alsook de besprekingen met hun advocaat en de procureur, speelde zij zorgvuldig door aan haar man.¹¹⁷

115 *Ibidem*: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 18 maart 1788.

116 A. Vickery, *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*, New Haven en Londen, 1998, 8-9.

117 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 170: Brieven van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 5, 6, 7, 8 en 9 augustus 1785. Het *Tribunaal der XXII* was het hooggerechtshof van het prinsbisdom dat te Luik zetelde. Het werd samengesteld uit 22 mannen, afkomstig uit de adelstand, het Sint-Lambertuskapittel en een aantal vertegenwoordigers uit de Goede Steden. (In voetnoot) G. Caluwaerts, *Hasselt intra muros. Hasselt binnen de oude wallen. Historiek van straten, pleinen, gebouwen en huizen zoals opgetekend door Jan Juliaan Melchior (1848-1920)*, Hasselt, 1989, 91.

De taken die Marie-Emmanuelle d'Aix binnen het gezin de Looz-Corswarem vervulde dienden ook als voorbeeld voor haar dochters. Als zij in hun latere leven zelf een gezin zouden stichten, dan konden ze terugvallen op de lessen huishoudkunde die ze van thuis uit hadden meegekregen. Daarom kreeg dochter Charlotte van haar moeder reeds tijdens haar adolescentie enkele zinvolle taakjes om op te knappen. Zo bracht zij bijvoorbeeld de bestelling van een *casaquin* (een kostuumjasje voor vrouwen) tot een succesvol einde en leerde tegelijk om de problemen die een lastige kleermaker leverde, op te lossen.¹¹⁸ Ook het herstel van het linnen van haar broers kreeg Charlotte toevertrouwd, maar hierbij was het vanzelfsprekend dat zij dat als adellijke dame niet zelf deed, maar overliet aan haar dienstmeisje. Op deze wijze leerde ze tegelijk de taken binnen een huishouden te delegeren en het dienstpersoneel op gepaste wijze te commanderen.¹¹⁹

... en vaderlijke raad

Als de moeder binnen het gezin het rolmodel was voor de dochter, dan diende de vader als voorbeeld voor de zoon. In tegenstelling tot de dochters die na hun huwelijk een eigen huishouden zouden leiden, werden de jongens uit het gezin voorbereid op hun leven in de publieke 'mannenwereld'. Zo bestond de opvoeding van een meisje uit het bijbrengen van deugden als bescheidenheid, gehoorzaamheid en onderdanigheid; de kwaliteiten die ze als moeder en echtgenote nodig zou hebben. Daartegenover stonden waarden, zoals moed, de cultivering van een eergevoel, de beheersing van passies en de stimulering van het verantwoordelijkheidsgevoel voor de familie centraal in de opvoeding van jongens. Als mannen zouden zij immers de naam en status van hun familie moeten voortzetten. Vooral op de schouders van de oudste zoon rustte een grote druk vanuit de familie: als erfgenaam was hij immers de volgende schakel in een ketting van eervolle en roemrijke voorouders.¹²⁰

Volgens de wet stonden de kinderen en hun moeder onder het gezag van de vader. Dit betekende echter niet dat de vader als absolute machthebber de levensloop van zijn kinderen en echtgenote kon bepalen. Op juridisch vlak representeerde de vader immers niet een individu, maar de gehele familie. Als familiehoofd was hij dus aansprakelijk voor het doen en laten van de andere gezinsleden. Bijgevolg bestond de overtuiging dat kinderen hun vader moesten respecteren en gehoorzamen, omdat ze zo de familiebelangen eerbiedigden

118 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 842: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 5 september 1784. A. Ribeiro, *Dress in eighteenth-century Europa, 1715-1789*, Londen, 1984, 40.

119 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 842: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 11 maart 1788.

120 Pollock, 'Parent-Child Relations', 204-206; Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar*, 19.

en behartigden.¹²¹ Deze familiale druk om te conformeren aan de wil van het familiehoofd kon soms leiden tot frustratie, maar de vader vormde voor de kinderen ook een bron van advies en raadgeving. Zo was voor opgroeiende kinderen de adolescentie naast een overgangsfase van jeugd naar volwassenheid ook een periode van grote onzekerheid. Het pad dat Charles-Louis de Looz-Corswarem als oudste zoon moest bewandelen had ook zulke obstakels, maar hij had de bijstand van zijn vader, die dezelfde weg reeds had afgelegd. Als vader diende Guillaume-Joseph voor zijn oudste zoon daarom vaak als raadgever in moeilijke tijden.

*'Cher papa, donnez moi tout les conseil que vous voudrez bien m'accorder, je les suivrez avec la plus grande exactitude. Conduisez moi delà comme si j'étais près de vous. Tout ce que vous ferez pour moi, vous pouvez être certain du consentement au fond de mon cœur. Vous tacherons, cher papa, de ne point abatre l'honneur et la gloire que nous a aquis vos actions, et le sur moyen que notre jeunesse demande.'*¹²²

Vertaling:

Lieve vader, geef mij al het advies dat u tot mij zou willen richten; ik zal het met de grootste precisie opvolgen. Begeleid mij alsof ik dicht bij u in de buurt was. Bij alles wat u voor mij zal doen, kan u zeker zijn van de volgzzaamheid die tot diep in mijn hart gaat. Wij proberen, lieve vader, om de eer en de glorie, die ons te beurt is gevallen door uw acties, niet te verzwakken en hoog te houden op een manier die bij onze jeugdigheid past.

In de achttiende eeuw bestond de overtuiging dat ouders hun kinderen konden opvoeden tot modelvolwassenen, maar daartoe was disciplineren en het aanleren van gehoorzaamheid en respect ten aanzien van de ouders noodzakelijk. Dit betekende echter niet dat de opvoeding bestond uit het breken van de wil van het kind door op regelmatige basis lijfstraffen toe te dienen en angst in te boezemen. Het kind bang maken voor zijn eigen ouders zou immers slechts een zware hypotheek leggen op de ouder-kindrelatie in de toekomst. Kinderen werden ondergeschikt gemaakt aan de ouderlijke raadgeving door hun gedrag in de goede richting te sturen.¹²³ Enerzijds verdiende goed gedrag en gehoorzaamheid een beloning. Zo mocht Amour de Looz-Corswarem van haar vader vroeger dan gepland terugkeren naar het ouderlijk huis als beloning voor haar ijverige inspanningen op de kost-

121 R. O'Day, *The Family and Family Relationships, 1500-1900. England, France and the United States of America*, Londen, 1994, 52-58.

122 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 31 mei 1790.

123 Pollock, 'Parent-Child Relations', 197-202; Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wonderwereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 61-64.

school.¹²⁴ Anderzijds werd een gepaste straf noodzakelijk geacht om wangedrag te corrigeren. Zo kreeg Joseph-Arnould de Looz-Corswarem een uitbrander van zijn vader, omdat hij 'de vaderlijke raad en levenslessen' in de wind sloeg en slechts in een illusie leefde die hem fataal zou worden.

*'Quoique je vous aie témoigné quand vous m'avez averti – car vous ne connaissez plus d'autorité paternelle – que vous alliez à la promenade (ou plutôt à la picorée) que cela ne me aisait pas plaisir. Si vous étiez un bon fils autant que je suis un bon père, cela aurait du vous suffir, surtout après que je vous ai fait connaître toutes mes circonstances avec assez de détail pour vous ouvrir les yeux. Main, mon ami, vous vous nourrissez tellement d'illusion que vous ne voulez pas prêter l'oreille à ma parole.'*¹²⁵

Vertaling:

Hoewel ik u had betuigd dat het mij geen plezier zou doen, wanneer u mij hebt verwittigd dat u een tochtje ging maken (of nog eerder naar een etentje zou gaan), deed u het - aangezien u geen ouderlijk gezag meer erkent - toch. Als u zoveel een goede zoon zou zijn als ik een goede vader, dan had u er van afgezien, vooral nadat ik u de hele situatie tot in detail heb bekend gemaakt om u de ogen te doen openen. Maar, mijn vriend, u voedt zich met zulke illusies dat u niet meer wilt luisteren naar mijn woorden.

Volgens zijn vader bevond zijn jongste zoon zich op het slechte pad: hij wilde niet studeren, waardoor hij amper kon lezen en schrijven, en moest grote sommen geld lenen om zijn verwistende levensstijl met 'twee bedienden en drie paarden' te onderhouden. Bovendien hing hem vanwege deze 'Brusselse ijdelheid en luxe' een schuldenlast met gevangenisstraf boven het hoofd, waarbij Guillaume-Joseph de snerende opmerking toevoegde dat 'zo'n correctie hem nog ten goede zou komen'. Vader de Looz-Corswarem vond dat hij een gegronde reden had om kwaad te zijn op zijn jongste zoon, want

*'parce que faute de savoir lire et écrire, suivant les reglements militaires vous étiez incapable d'avancer. J'avais exigé de vous que vous vous appliquerez une demie heure par jour à la lecture et l'écriture. Je n'ai pu l'obtenir vous me pressez tous mes avis et vous vous mutinez quand je vous rapelle aux bon principes. Il est cependant tems que vous preveniez. Car si vous attendez encore, il sera trop tard et vous aurez tout le tems de me regretter.'*¹²⁶

124 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 1023: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Amour de Looz-Corswarem, 3 juli 1790.

125 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 1000: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Joseph-Arnould de Looz-Corswarem (kopie), 1788[?].

126 *Idem*.

Vertaling:

bij gebrek aan kennis van het lezen en het schrijven, bent u volgens de militaire regels ongeschikt om te promoveren. Ik had van u verlangd dat u zich een half uur per dag zou wijden aan het lezen en het schrijven. Ik heb u niet zover kunnen krijgen dat u zich haast om mijn adviezen op te volgen en u rebelleert wanneer ik u terugbreng tot de goede orde. Het is de hoogste tijd dat u gewaarschuwd wordt, want indien u nog langer wacht dan zal het te laat zijn en zal u alle tijd hebben om aan mij uw spijt te betuigen.

De angst sloeg vader de Looz-Corswarem om het hart dat zijn jongste zoon, die niet in aanmerking kwam om het familiepatrimonium te erven, zou falen in het leven – of erger nog: de naam van zijn vader en die van de familie zou bezoedelen door zijn losbandige levenswandel. Guillaume-Joseph wilde duidelijke taal spreken met zijn zoon en beëindigde zijn brief:

*'Si vous voulez devenir un homme de bien, mon fils, il faut commencer. Comme j'ai commencé à apprendre avoir de peu, je vois bien que ma présence et mes leçons paternelles vous déplaisent que c'est pour cela que vous me fuyez que vous ne faite aucun bien avec moy. Parce que mes opinions sont ceux de la raison, et les votre ceux de l'illusion qui vous perdra et fera le malheur de votre vu. Prenez y bien garde, il est encore tems. Car si je vous abandonne comme vous abandonne les conseils que je puise dans les leçons de la sagesse éternelle, vous sentirez avant le tems ce que c'est avec votre conduite de n'avoir plus de père.'*¹²⁷

Vertaling:

Indien u een fatsoenlijk man wilt worden, mijn zoon, dan zal je er aan moeten beginnen, zoals ik ben begonnen: door te aanvaarden weinig te hebben. Ik zie goed genoeg dat mijn aanwezigheid en mijn vaderlijke lessen u niet aanstaan en dat u mij daarom vermijdt en dat ik niets goed doe voor u. Maar mijn meningen zijn die van de rede, en de uwe die van de illusie, waarin u zich zal verliezen en die u in uw ongeluk zal storten. Wees daarvoor goed op uw hoede! Er is nog tijd! Want indien ik u in de steek laat, zoals u afstand deed van mijn raadgeving die ik trok uit de lessen van de eeuwige wijsheid, dan zal u met uw gedrag vroegtijdig beseffen wat het is om geen vader meer te hebben.

In de vermaning van Guillaume-Joseph wordt duidelijk dat belonen en straffen ook met affectie kon. Zo werd een tijdelijke onthouding van ouderliefde ingezet om het kind op zijn plaats te zetten. De dreigende houding van de vader met een volledige emotionele isolatie

¹²⁷ *Idem.*

werd beschouwd als een zeer zware straf. Iemand die verstoten werd door het familiehoofd was immers niet langer een lid van de familie en werd alle familiale voordelen ontzegd.¹²⁸

Aan de andere kant wisten adolescente kinderen hoe ze hun ouders moesten bewerken om van hen iets gedaan te krijgen. Kinderen benutten hun speciale positie in de affectieve relatie met hun ouders om zich te bevoordelen via 'emotionele chantage'. Zij speelden daarbij in op schaamte en schuld, en ook het krachtig sentimentele vertoon van vloeiende tranen en gejammer valt niet te onderschatten. Vooral voor vrouwen was smeken en klagen een gerechtvaardigde manier om zich te bevoordelen in een hiërarchische samenleving, die gedomineerd werd door mannen. Bovendien maakte binnen het gezin de idee van een 'darling daughter', die zogezegd niets verkeerd kon doen in de ogen van haar ouders, de vader ontvankelijk voor haar smeekbeden.¹²⁹ Zo betreurde dochter Thérèse de Looz-Corswarem vaak haar 'ongelukkige situatie' met een nadruk op de eenzaamheid en verlatenheid veroorzaakt door haar vader, om vervolgens te vragen of ze niet vroeger dan gepland naar huis mocht keren. Ook als ze meer geld nodig had om haar schulden af te betalen, paste ze dezelfde tactiek toe. Thérèse wist immers hoe gevoelig financiële aangelegenheden lagen bij haar vader - zeker wanneer zijn dochter niet wist rond te komen met haar maandelijks toelage -, dus probeerde ze haar vaders gemoed te bespelen.¹³⁰

Maar Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem kende zijn kinderen en doorzag hun emotionele taalgebruik. Zo maakte hij zijn voornoemde dochter duidelijk dat zij niet het enige kind was dat hij moest onderhouden en dat ze reeds alles kreeg wat haar toekwam. Bovendien kaatste hij de bal betreffende het verlangen naar autonomie terug door te benadrukken dat zijn kinderen nu wel oud genoeg waren om zelfstandig en volwassen te kunnen omgaan met geld. Dit is merkbaar in een brief van zijn hand van december 1791:

*'J'ai fait, ma chère fille Thérèse, tout ce que je tords paissant de faire pour accomplir vos désirs, aussi bien que ceux de vos deux sœurs aînées et vos deux frères cadets. Je me suis exécuté et redent à la vu philosophique de la nature. Vous consomez entre vous tous, mes chers enfants, les revenus liquidés de nos biens matrimoniaux. Vous m'avez demandé de recevoir par mois, ce que ma générosité me permettais de faire. A votre réquisition j'ai fait du sacrifices pour vous contenter. Il faut maintenant que dans l'âge de l'indépendance que vous avez désiré faire comme j'ai fait toute ma vie, soumettre vos désires a vos moyens, calculer avec vous-même et vous dire si je n'ai qu'autant de sols à dépenser par jour.'*¹³¹

128 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 85-93.

129 Pollock, 'Parent-Child Relations', 198-200; Vickery, *The Gentleman's Daughter*, 48-52.

130 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 205: Brieven van Thérèse de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 1791-1792.

131 *Ibidem*, Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Thérèse de Looz-Corswarem, 10 december 1791.

Vertaling:

Ik heb, mijn lieve dochter Thérèse, alles dat ik kon opbrengen uitgevoerd om uw wensen te vervullen, alsook die van uw twee oudere zussen en twee jongere broers. Ik heb echter besloten het vereiste te doen en terug te keren naar de filosofie van de natuur. Jullie verbruiken onder jullie allen, mijn lieve kinderen, de contante middelen van onze bruidsschatten. U hebt me gevraagd om per maand [een bedrag] te ontvangen, wat mijn vrijgevigheid toeliet om te doen. Op uw verzoek heb ik opofferingen gedaan om u tevreden te stellen. U hebt nu echter de leeftijd van het zelfstandige leven bereikt, die u altijd hebt willen bereiken. [En doe] zoals ik heel mijn leven heb gedaan: breng uw wensen in overeenstemming met uw middelen, bereken deze zelf en prent uzelf in hoeveel geld u slechts hebt om een dag mee rond te komen.

Een 'nieuwe moeder'

In de loop van de achttiende eeuw kwamen de traditionele posities van de vader en de moeder binnen het gezin onder vuur te liggen. In spectatoriale tijdschriften bedoeld voor de burgerij leverden essayisten moraliserend commentaar op de gang van zaken in hun eigen tijd, waaronder ook het ouderschap. Volgens deze maatschappijcritici gaven vaders en moeders het verkeerde voorbeeld aan hun kinderen. Dat moest dus veranderen en de spectators schoven een nieuw beeld van de 'ideale ouder' naar voren. Zo werd de idee van de 'voorbeeldige moeder' een populair thema waarbij het concept 'tederheid' een totaal nieuwe invulling kreeg. Bij het begin van de achttiende eeuw had het woord nog een negatieve connotatie; tederheid was immers een zwakte eigen aan het vrouwelijk geslacht. Als dit gevoel domineerde in de opvoeding, kon een kind zijn emoties niet leren beheersen en gaf het zich enkel over aan passies en driften. Tegen het einde van de eeuw, toen ook de culturele stroming van het sentimentalisme haar hoogtepunt bereikte, kreeg het woord een eerder positieve bijklank, met de moderne betekenis van fijngevoeligheid en innigheid. Bij de publieke opinie groeide de overtuiging dat opvoeders moederliefde niet langer moesten ontmoedigen, maar stimuleren. Ook mannen moesten steeds meer deze nieuwe 'tederheid' kunnen voorleggen, wilden zij het goede voorbeeld aan hun kinderen geven. De spectators uitten veel kritiek op de 'afwezige vader' binnen het gezin en benadrukten dat ook hij de opvoeding van zijn kinderen zelf in handen moest nemen. De ideale vader nam de opvoeding van het kind op vijf- à zesjarige leeftijd over van de moeder en haalde de affectieve band met zijn kind nauwer aan.¹³²

Gezinshistorici uit de orthodoxe school gebruikten deze kritiek afkomstig uit advieslite-

¹³² Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 222-224 en 227-230.

ratuur en spectatoriale geschriften als bewijs dat vaders in de vroegmoderne tijd hun kinderen onverschillig behandelden en de opvoeding te zeer overlieten aan de moeder. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw zou dan de 'moderne vader' die ook genegenheid voelde voor zijn kinderen tot stand zijn gekomen. De recente historiografie heeft dit beeld sterk genuanceerd, want de spectators maakten gebruik van ironie en overdrijving om een punt te maken. Dat het beeld van het ouderschap transformeerde, betekende immers niet dat ouderlijke gevoelens plots veranderden. Vaders verwelkomden kinderen, zowel zonen als dochters, binnen het gezin als 'kleine geschenken van God', die ze verzorgden en koesterden. Bovendien was de vader genooddaakt door de hoge mortaliteit én kraambedsterfte bij de dood van zijn vrouw ook de moederlijke taken op zich te nemen. Dat nam echter niet weg dat hij na verloop van tijd een vervangster voor zijn overleden echtgenote zocht. De taak om kinderen als man alleen op te voeden was voor mannen naar eigen zeggen erg zwaar.¹³³

Na de dood van zijn echtgenote in mei 1788 was Guillaume-Joseph de enige ouder die de kinderen de Looz-Corswarem nog hadden. Als een weduwnaar die zijn politieke belangen wilde behartigen, zijn bezittingen wilde onderhouden en zijn verantwoordelijkheden ten aanzien van de hertogelijke familie wilde opnemen, wilde hij niet alleen instaan voor de opvoeding van zeven kinderen, waaronder nog twee dochters van jonge leeftijd. Hertrouwen leek de beste optie en zo liet hij in het voorjaar van 1790 zijn oog vallen op Rosalie-Constance van Bylandt (1758-1839), een kanunnikes verbonden aan de Sint-Gertrudiskerk in zijn thuisbasis Nijvel.¹³⁴ De familie van Bylandt was afkomstig uit de Gelderse adel en vader Adrian-Joseph van Bylandt (1700-1767) was naast burgemeester van Oudenaarde ook graaf en vrijheer van het Heilige Roomse Rijk. Rosalie-Constance kwam uit een gezin met negen kinderen en zat samen met haar oudere zus Marie-Thérèse en haar jongere broer Joseph-Emmanuel in het kapittel van Nijvel.¹³⁵ Het was niet ongebruikelijk dat adellijke meisjes reeds op jonge leeftijd als kanunnikes door het leven gingen. Het kapittel was een plaats waar vrouwelijke telgen van de hoge adel ondergebracht werden om een geschikte huwelijkskandidaat af te wachten of om zich voor te bereiden op een religieus leven. Meisjes kregen er een opleiding, die paste bij hun status en zij mochten als volwassen vrouwen in een individueel kapittelhuis wonen, wereldlijke goederen bezitten en aan wereldlijke activiteiten deelnemen.¹³⁶

Deze vrouw was echter geen onbekende voor de oudste kinderen van Guillaume-Joseph. Integendeel, zijn dochter Charlotte kende haar zelfs heel goed:

133 B. Roberts, 'Fatherhood in eighteenth-century Holland: the Van der Muelen brothers', *Journal of family history*, 21 (1996), 218-228.

134 Douchamps, *Chanoinesses et chanoines nobles*, 34.

135 'Van Bylandt', *Jaarboek van den Nederlandschen Adel*, 4 (1891), 91-93; 'Van Bylandt', *Nederland's Adelsboek*, 80 (1989), 599-600 en 603-604.

136 Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar*, 35-36.

*'Il est vrai, cher papa, que Bylandt estais l'amie de ma bonne maman. [...] Auci, cher papa, j'ai beaux cherchez par tout le monde entiez pour mes criez une amie qui mes soi aussi réelle quelle me l'étais ma chère maman. Je ne pui et ne pourai jamais ja trouvez personne qui pourai la renplassez dens mon cœur. Et qui me chagrinent encor plus car se cerai tout jour une petite co[n]solation pour moi si je pouvais me dire je me sui[s] cependant trouvez une amie qui a un peur de rapor[t] à ma bonne mèn[e] chérie, mais pas du tout depui[s] que j'ai eu le maleur de la perte.'*¹³⁷

Vertaling:

Het is waar, lieve vader, dat [mevrouw van] Bylandt een vriendin was van mijn goede moeder. [...] Hoe ik ook in de wereld zocht, lieve vader, ik vond geen vriendin die voor mij zo echt was als mijn lieve moeder. Ik kan niet en zal ook nooit iemand vinden die haar zal kunnen vervangen in mijn hart, wat me nog meer bedroeft. Het was immers altijd een kleine troost voor mij, dat ik tot mezelf kon zeggen dat ik toch een vriendin had gevonden die iets te vertellen had over mijn liefste moeder, maar helemaal niet meer sinds ik de pech had ook haar te verliezen.

Op het eerste gezicht lijkt de keuze van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem om te hertrouwen met iemand die zijn kinderen reeds kenden een logische keuze; dat zou immers de overgang naar iemand die als 'nieuwe moeder' dienst moest doen gemakkelijker maken dan een volslagen onbekende in het gezin binnen te brengen. Het verlies van hun moeder was echter een zwaar trauma geweest voor de kinderen en had twee jaar later nog steeds diepe sporen nagelaten. Mevrouw van Bylandt vormde voor Charlotte de Looz-Corswarem een uitzonderlijke connectie met haar overleden moeder, maar nu leek het alsof haar vader die verbintenis ging doorbreken en zelfs inpikken. Als dochter wist ze dat ze haar vader moest gehoorzamen en zijn keuze respecteren, maar ze wilde hem toch duidelijk maken dat ze dat tegen haar zin deed.

*'Je croi[s] qu'elle peut auci bien venir chez-vous que moi alair chez-elle. Est que j'atenderai, chere papa, que vous mai aix dit vos raisons amicale pour i alair. Car à présent ce ne plus mon cœur qui me portera, mai[s] l'obéïsens que je vous doit si je doi[s], chere papa, m'en trouvez plu[s] malle en ne plus fricanter Madame de Bilandt.'*¹³⁸

137 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 192: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 27 maart 1790.

138 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 192: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 3 augustus 1790.

Vertaling:

Ik denk dat zij evengoed tot bij u kan komen, zoals ik bij haar. En dat ik zal wachten, lieve vader, tot u mij uw vriendschappelijke redenen hebt verteld om tot bij haar te gaan. Want tegenwoordig is het niet meer mijn hart dat mij zal dragen, maar de gehoorzaamheid voor u, indien ik, lieve vader, me slechter zal moeten voelen, omdat ik mevrouw van Bylandt niet langer kan bezoeken.

Uiteindelijk moest Charlotte zich neerleggen bij de beslissing van haar vader, want op 9 juli 1792 trouwde hij met Rosalie-Constance van Bylandt.¹³⁹

De vriendschappelijke relatie tussen de twee vrouwen werd nu omgevormd tot een ouder-kindrelatie waardoor hun positie ten opzichte van elkaar veranderde. Toch behield Charlotte een goede verstandhouding met haar stiefmoeder, want ze waren nu eenmaal geen volslagen vreemden voor elkaar. Ook haar jongere zus Marie-Emmanuelle kon na het heuglijke nieuws te hebben vernomen enkel toejuichen dat haar 'nieuwe moeder' tegelijk een bekende en goede vriendin was:

*J'ai eu l'honneur de recevoir votre charmante lettre qui me fit le plus grand plaisir d'autant plus quelle me fait espérer que jamais la satisfaction de vous voir et combien je suis charmée de contribuer à votre parfait bonheur. Car ce tout que je désirez sétais de vous voir vive heureux. Je suis on ne peut pas plus charmée d'apprendre que notre bonne amie est à présent ma chère belle mère. D'autant plus que vous me faites espérés quelle nous regarde comme ces enfants assurez vous, mon bon papa, que je ferai tout ce qu'il dependra de moi pour ne jamai[s] perdent l'amitié quelle m'a bien voulu gratifier jusqu'à présent. [...] Ma chère petite sœur se porte très bien. Elle me prie de vous assurer de son respect en disant quelle désire autant que moi de revoir et vous embrasser avec même que notre chère belle mère.'*¹⁴⁰

Vertaling:

Ik heb de eer gehad om uw charmante brief te ontvangen, wat me een groot plezier deed, nog meer aangezien het mij doet hopen dat ik ooit de voldoening zou krijgen om u te zien, en hoezeer ik ben bekoord om bij te dragen tot uw volmaakte geluk. Want alles wat ik wens, is om u gelukkig te zien leven. Ik ben allermeeest gecharmeerd om te vernemen dat onze goede vriendin nu mijn dierbare stiefmoeder is, vooral omdat u me doet hopen dat zij ons ziet als haar kinderen; ik verzeker u mijn goede vader, dat ik alles zal doen wat van mij zal worden verwacht om nooit de vriendschap te verliezen die zij mij tot nu toe heeft getoond. [...] Met mijn lieve zusje [Amour]

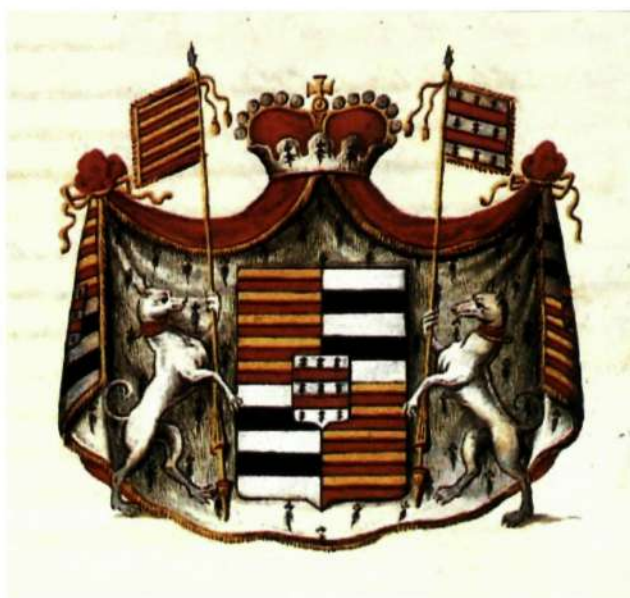
¹³⁹ d'Ursel, 'Princes en Belgique', 27.

¹⁴⁰ Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 195: Brief van Marie-Emmanuelle de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 18 juli 1792.

gaat alles zeer goed. Zij vroeg mij om u van haar respect te verzekeren door te zeggen dat zij zoveel als mij verlangt onze lieve stiefmoeder te omhelzen.

Het veld van kennis en het veld van eer: de universiteit en het leger

Potius mori quam foedari, of vrij vertaald “liever sterven dan bezoedeld te worden”, was het devies dat prijkte op het wapenschild van de familie de Looz-Corswarem. Het eergevoel was binnen een adellijke familie prominent aanwezig en was verbonden aan het geslacht waaruit ze voortsproten. Hoewel de familie de Looz-Corswarem haar meeste titels in de achttiende eeuw had verkregen, haalde zij haar prestige, status en aanzien uit hun vermeende afstamming van de middeleeuwse graven van Loon. Hun familienaam benadrukte de identificatie met een roemrijke groep figuren uit het verleden.¹⁴¹ Ook de wapenschilden die hun kastelen en residenties sierden, evenals de lakzegels waarop het blazoen van de familie pronkte, moesten deze boodschap uitdragen. Het wapen van de familie de Looz-Corswarem bevatte duidelijke verwijzingen naar het graafschap Loon en de heerlijkheid Corswarem (afb. 2).

Afb. 2. Wapenschild van de familie de Looz-Corswarem, zoals bevestigd door keizerin Maria-Theresia in 1778, met de blazoenen van Loon (tien balkstukken in geel en rood), Diest (wit met twee dwarsbalken in zwart) en Corswarem (hermelijnen pels met twee dwarsbalken in rood). (Uit: Duerloo en Janssens, Wapenboek van de Belgische Adel, van de 15de tot de 20ste eeuw, IV, nr. 439.)

¹⁴¹ Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar*, 7 en 11; D. Gaunt, 'Kinship: Thin Red Lines or Thick Bleu Blood', D. Kertzer en M. Barbagli red., *The History of the European Family. Volume One: Family Life in Early Modern Times, 1500-1789*, New Haven en Londen, 2001, 273-277.

De individuele leden van de familie de Looz-Corswarem kregen bijna dagelijks het wapenschild en het motto van de familie onder ogen. Het was een permanente herinnering aan de prestaties van de adellijke voorouders die de familie haar huidige status en prestige hadden gegeven. Daardoor was vooral bij de mannen de druk groot om de eer van hun familie hoog te houden, en als rechtstreekse afstammelingen zo mogelijk te vergroten. Zij waren diegenen die de naam doorgaven, het familiepatrimonium overdroegen en het blazoën overnamen. Ook van de broers Charles-Louis en Joseph-Arnould werd verwacht dat ze in de voetstepen van hun vader en voorouders zouden treden. Zij moesten een opleiding genieten die bij hun elitaire positie paste en dat betekende een universitaire scholing. Zo berichtte Charles-Louis zijn ouders in 1786 dat er iemand was blijven souperen 'om over Leuven te praten', wat betekende dat hij binnenkort naar de universiteit zou gaan.¹⁴²

Voor de elite uit de Zuidelijke Nederlanden waren er in de achttiende eeuw twee universitaire instellingen in de directe omgeving om uit te kiezen, namelijk die van Leuven en Dowaai. Uiteindelijk brachten Charles-Louis en zijn broer Joseph-Arnould hun studententijd door aan de universiteit van Dowaai. Deze universiteit werd gesticht in het midden van de zestiende eeuw door koning Filips II, toen de stad nog behoorde tot het Franstalige deel van het graafschap Vlaanderen. Het instituut moest dienen als een nationale instelling om de Franstalige studenten afkomstig uit de Spaanse Nederlanden weg te houden van de Franse universiteiten. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw groeide de universiteit uit tot een bolwerk van de contrareformatie in West-Europa, met een grote toestroom van Engelse katholieken die een gepaste opleiding zochten op het continent.¹⁴³ Na de *Devolutieoorlog* (1667-1668) kwam het gebied rond Rijsel onder Frans bewind, en dus ook de universiteit van Dowaai. Tijdens de achttiende eeuw kon de universiteit profiteren van de bevoorrechte plaats van de Franse cultuur in Europa waardoor de Franstalige elite uit de Nederlanden er bleef studeren. In 1755 vaardigde keizerin Maria-Theresia echter een edict uit dat haar onderdanen uit de Oostenrijkse Nederlanden verbood zich in te schrijven aan de universiteit van Dowaai. De universiteit van Leuven moest een nationale instelling worden voor de Nederlanden en de regering in Wenen wilde vermijden dat de studenten voor hun studie naar het land van de vijand trokken. De Franstalige elite en middenklasse van de Zuidelijke Nederlanden negeerden echter dat verbod en in de praktijk bleef Dowaai voor hen de aangewezen universiteit.¹⁴⁴

142 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem en Marie-Emmanuelle d'Aix, 3 oktober 1786.

143 J. Roegiers, 'De universiteiten in de Zuidelijke Nederlanden', *De zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*, 13 (1997), 224.

144 L. Trenard, *De Douai à Lille ... : une université et son histoire*, Rijsel, 1978, 62-63 ; G. Dehon, *L'Université de Douai dans la tourmente (1635-1765): Heurs et malheurs de la Faculté des Arts*, Villeneuve-d'Ascq, 1998, 9-10.

Tot het najaar van 1789 verbleven Charles-Louis de Looz-Corswarem en zijn broer Joseph-Arnould te Dowaaï, waar ze rechten en filosofie studeerden. De *Faculté de Droit* in Dowaaï legde zich toe op de studie van het Romeinse recht, het Franse recht én het rechtssysteem in de Zuidelijke Nederlanden, wat de faculteit des te aantrekkelijker maakte voor de Franstalige elite uit de Nederlanden. De lessen vonden doorgaans plaats in de ochtend en liepen van begin oktober tot eind juli.¹⁴⁵ De zonen van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem legden zich toe op hun studies en vroegen regelmatig aan hun vader voor financiële ondersteuning voor de aankoop van schrijf- en studiemateriaal, als ook de mogelijkheid om een huisleraar in te huren die bijles kon geven.¹⁴⁶ Charles-Louis koesterde echter de ambitie om een succesvolle carrière als legerofficier uit te bouwen. Zijn studies werden steeds meer bijzaak en hij concentreerde zich op het vooruitzicht om in het keizerlijke leger te dienen, net zoals zijn vader. Hij ambieerde meteen een officierspost in de cavalerie, want voor de infanterie voelde hij niets.¹⁴⁷ Charles-Louis had een geïdealiseerd beeld van het militaire leven, met het idee dat heldhaftigheid en eer gemakkelijk op het slagveld te verkrijgen waren. Nu hij nog jong was wilde hij zijn strepen verdienen op het 'veld van eer' in plaats van slechts thuis als een 'vrouw bij de haard' te zitten. De oudste zoon van Guillaume-Joseph had dan ook grote verwachtingen van een carrière in het keizerlijke leger. Hij beantwoordde in dat opzicht volledig aan de verwachtingspatronen van zijn tijd. Voor adellijke families was de keuze tussen universiteit of leger de belangrijkste overweging met betrekking tot de toekomstperspectieven van de zonen.

Aangezien een militaire carrière het voorrecht was voor mannen van adellijke komaf, was een positie als legerofficier een eervol begin voor de zonen uit de adel die de volwassenheid bereikten. Een militaire carrière beloofde bovendien de allures van het nobele ridderschap, en als een man van adel zich onderscheidde op het slagveld kon hij voor zijn bewezen diensten van de vorst een titulaire beloning krijgen.¹⁴⁸ Alle mannelijke leden van de familie de Looz-Corswarem hadden een loopbaan in het leger achter de rug. Guillaume-Joseph uitte onverbloemd zijn trots in een brief aan zijn neef de hertog toen hij vermeldde dat zijn beide zonen in het leger gingen dienen: "*Mijn twee zonen hebben het op zich genomen om in onze voetstappen te treden en die van onze voorouders, dat hebben zij mij ook*

145 Trenard, *De Douai à Lille ...*, 55-57.

146 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brieven van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 17 januari, 8 maart, 12 juni en 5 juli 1788.

147 *Ibidem*: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 15 mei 1789.

148 Scott en Storrs, 'Introduction: The Consolidation of Noble Power in Europe', 41-42 en 44-45.

als reden aangevoerd voor hun gretigheid om roem te verwerven onder de vlaggen van de keizer!”¹⁴⁹ Die trots kwam voort uit Guillaume-Josephs eigen ervaringen als kapitein van een keizerlijk regiment dragonders tijdens de *Zevenjarige Oorlog* (1756-1763). Het was vooral in de *Slag bij Landshut* (1760) dat hij zijn sporen had verdiend door een Pruisisch regiment te verslaan en als overwinningsbuit vier kanonnen en zestien Pruisische vaandels te veroveren. Zijn optreden in de Silezische veldslagen leverde hem eervolle roem en bekendheid op, en niet te vergeten de rang van majoor in het officierenkorps en het ridderschap in de Orde van Maria-Theresia.¹⁵⁰ Hij wist dus zeer goed welke mogelijkheden een militaire carrière voor zijn zonen opleverden en wat dit voor hun familie betekende.

Op 14 december 1789 werden de broers Charles-Louis en Joseph-Arnould de Looz-Corswarem ontvangen in het regiment de Bender.¹⁵¹ Zij mochten die avond dineren aan de tafel van generaal Blasius Columban von Bender (1713-1798), verfranst tot Blaise Colomban de Bender, die reeds in de *Oostenrijkse Successieoorlog* (1740-1748) en de *Zevenjarige Oorlog* (1756-1763) zijn strepen had verdiend. Sinds februari 1786 was de Bender aangesteld als *Feldzeugmeister* of generaal van de artillerie, maar hij kreeg reeds kort daarvoor het bevel over de citadel van Luxemburg. In januari 1790 promoveerde hij tot opperbevelhebber van de keizerlijke troepen in de Oostenrijkse Nederlanden, waardoor hij later in hetzelfde jaar de titel *Feldmarschall* ontving.¹⁵² Zijn eerste weken als officier in het Oostenrijkse leger bracht Charles-Louis de Looz-Corswarem door te Freiburg im Breisgau, een Habsburgse bezitting aan de linkeroever van de Rijn en een belangrijk centrum in Voor-Oostenrijk. Later verbleef hij ook in het fort van Luxemburg. Zijn aanvankelijke enthousiasme verruilde hij echter al snel voor heimwee en neerslachtigheid toen bleek dat zijn rooskleurige beeld van de heldhaftige veldheer niet overeenkwam met de werkelijkheid. Toch wilde hij zijn vader, die zo trots was op hun intrede in het leger, niet teleurstellen, en bovendien was het niet al te eervol om als een angsthais te

149 ‘Mes deux fils ont pris de suivre nos traces et celles de nos ancêtres qu’ils m’ont allégué pour raison de leur ardeur d’acquérir de la gloire sous les drapeaux de l’empereur.’ Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 66: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Charles-Alexandre-Auguste de Looz-Corswarem, 9 juni 1789.

150 Denis, ‘Le dernier seigneur de Wavre en Brabant wallon’, 134; Mengal, ‘Un grand seigneur de la fin du XVIIIe siècle’, 262-267. Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem nam tijdens de *Derde Silezische Oorlog* (1756-1763) deel aan de slagen van Praag, Breslau, Leuthen, Landshut, Frankfurt-aan-de-Oder, Lignitz en de verdediging van Kleitzenberg, waarbij uiteindelijk de Pruisische opmars in Silezië en Bohemen door Oostenrijks-Russische troepen werd teruggedrongen.

151 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 14 december 1789.

152 L. Kudrna, *Biographical Dictionary of all Austrian Generals during the French Revolutionary and Napoleonic Wars, 1792-1815*, 2008 (http://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsIntro.html). Geraadpleegd op 9 augustus 2016.

rug te keren naar de moederschoot. Hij viel daarom terug op de vaderlijke raad om deze moeilijke periode door te komen.¹⁵³

De beperkte tijd dat de troepen op eenzelfde plaats verbleven, bemoeilijkte het briefverkeer tussen vader en zoon. In een van Guillaume-Josephs brieven die zijn oudste zoon wel bereikte, spoorde hij hem aan om zich standvastig en eervol te gedragen. Dat paste immers bij een man van zijn stand, maar tegelijk moest hij zich ook sober en als gelijke van zijn manschappen opstellen. Bovendien was heimwee voor niets nodig, want het regiment dat hij diende was nu zijn nieuwe thuis. Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem legde het zo uit:

*'Je vous parle en ami. Il faut mettre votre gloire à vivre dans votre garnison comme le plus simple de vos camarades qui y serait changer comme vous. [...] Vous devez le considérer votre régiment comme votre nation, votre province, votre ville ou village natale. [...] Si vous voulez vous faire estimer vivre dans chaque grade où vous trouvé comme le plus simple et le plus honête de votre classe, songer toujours à cette leçon «que les grands seigneurs se glorifient du mérite de leurs ancêtres parce qu'ils n'en ont pas d'autres; que les beaux esprits se glorifient de leur propres mérites parce qu'ils le croient unique; que les gens de bon sens ne se glorifient de rien.» Je vous écarte beaucoup à exercer la philosophie, politique et morale, en soumettant vos désirs aux simples aisances ou facultés que l'empereur vous donne dans la grade que vous occupé. Vous serez toujours riche de ce qui vous viendré en las, satisfait, content et heureux de vous-même.'*¹⁵⁴

Vertaling:

Ik spreek tot u als een vriend. U moet uw glorie afstemmen op een leven in uw garnizoen als de meest simpele van uw kameraden die er zoals u waren overgeplaatst [...] U moet uw regiment beschouwen als uw land, uw provincie, uw stad of uw geboortedorp. [...] Als u gewaardeerd wilt worden, leef dan in elke rang waarin u zich bevindt als de meest simpele en de meest eerlijke van uw stand. Denk steeds aan deze les: 'dat de grote heren zich beroemen op de verdiensten van hun voorouders, omdat zij er anders geen hebben; dat de verheven geesten zich beroemen op hun eigen verdiensten, omdat zij er als enige in geloven; en dat het volk met gezond verstand zich op niets beroemt'. Ik adviseer u ten eerste de politiek, de filosofie en de moraal te beoefenen, en onderwerp uw verlangens aan het eenvoudige gemak of vermogen dat de keizer [Jozef II] u gaf in de graad die u bekleedt. U zult altijd rijk zijn aan dat wat uzelf vermoeit, voldoening geeft, tevreden stelt en gelukkig maakt.

153 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 31 mei 1790.

154 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Charles-Louis de Looz-Corswarem, 10 december 1790.

De wijdere familie de Looz-Corswarem had grote verwachtingen van de oudste zoon van Guillaume-Joseph en als vader kon hij dat zelf niet genoeg benadrukken. De last op de schouders van Charles-Louis om zich te conformeren aan de wil van zijn familie vergrootte daardoor alleen maar.

Tussen 1789 en 1795 tormenteerden interne opstanden en buitenlandse dreigingen het dagelijkse leven in de Zuidelijke Nederlanden. Over de Brabantse Omwenteling en de Luikse Revolutie reppen de broers de Looz-Corswarem echter met geen woord in hun brieven. Tijdens de totstandkoming van de Verenigde Nederlandse Staten en de Luikse Republiek waren zij met hun regiment gestationeerd te Luxemburg, een provincie die trouw bleef aan de keizer, of te Freiburg im Breisgau, waardoor ze de gebeurtenissen in eigen land vanop een afstand beleefden. Bij het begin van 1791 was het gezag van de Oostenrijkers en van de prins-bisschop in de Zuidelijke Nederlanden hersteld, maar het gevaar van de Franse expansiedrang bleef op de loer liggen.¹⁵⁵ In de abdij van La Thure, dicht bij de grens met Frankrijk, waren de jongste dochters van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem ongerust over een mogelijke inval van het revolutionaire leger, want “*men zegt dat ze La Thure gaan plunderen, of het in brand gaan steken.*”¹⁵⁶ In april 1792 verklaarde de *Assemblée Nationale* Oostenrijk de oorlog en vielen Franse troepen de Zuidelijke Nederlanden binnen. Joseph-Arnould de Looz-Corswarem streed mee met het keizerlijke leger dat via Elzas-Lotharingen een tegenaanval op Frankrijk ondernam, waardoor Guillaume-Joseph via het briefverkeer met zijn zonen een directe lijn had met het front.

In deze *Eerste Coalitieoorlog* (1792-1797) dachten de geallieerden aanvankelijk snel komaf te maken met de Franse revolutionairen en trokken al snel succesvol op richting Parijs.¹⁵⁷ Ook Joseph-Arnould deelde deze mening, want “*in twee of drie maanden is de oorlog gedaan. We gaan Saint-Amand en Orchies innemen, waar we hebben gevochten tegen majoor Darps die vluchtte naar de stadspoorten van Rijsel, waar we er tachtig gevangen genomen hebben, en er waren veel doden.*”¹⁵⁸ De belegering van Rijsel was echter een mislukking voor het keizerlijke leger en in november keerden hun krijgskansen. Na de Franse overwinning op het coalitieleger in de *Slag bij Jemappes* (1792) rukten de revolutionaire legers verder op door de Oostenrijkse Nederlanden en namen niet veel later de hoofdstad Brussel in. Op 7 november 1792, één dag na de veldslag, berichtte Joseph-Arnould zijn vader het slechte nieuws:

155 Blom en Lamberts red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 237-240.

156 ‘*On dit que l'on doit piller La Thure ou y mettre le feu.*’ Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 195: Brief van Marie-Emmanuelle de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 19 januari 1792.

157 G. Fremont-Barnes, *The French Revolutionary Wars*, Chicago en Londen, 2001, 25-28.

158 ‘*[...] dans deux ou trois mois la g[u]erre est finit. Nous venont de prandre Sint-Amant est Orchit où nous somme conpaît est le majoor Darps à fut aux porte de Lilles 80 prisonnie de leur arier-garde.*’ Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 200: Brief van Joseph-Arnould de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 12 september 1792.

*'La plus grande bataille qui était possible d'endurer et forcer de nous retiré sur Mons parce que la force nous manque et que les français sont venu vainqueur, et que longerait que nous serons obligé de nous retiré peut-être hors du pays. [...] Hier le 6 nous avons reçu une fameuse bataille. J'étais avec notre régiment dans un cent le plus fort qui commencer à 7 heures du matin et fit à 5 du soir. Beaucoup d'officiers tués, entre autres le commandant de la division fut tué.'*¹⁵⁹

Vertaling:

[Het was] de grootste veldslag die mogelijk was om te verduren, en het heeft ons geforceerd om terug te trekken op Bergen, omdat de slagkracht ons ontbrak en omdat de Fransen de overwinnaars zijn gebleken. En omdat we op de vlucht zijn, zijn wij genoodzaakt om ons misschien terug te trekken in het buitenland. [...] Gisteren de 6de [november] hebben wij een fameuze slag toegediend gekregen. Ik was met ons regiment in de meest hevige richting gedreven. Het begon om zeven uur 's morgens en eindigde om vijf uur 's avonds. Veel officieren zijn gesneuveld, waaronder ook de bevelhebber van de divisie.

De Franse republiek plaatste de Zuidelijke Nederlanden onder een protectoraat, maar vier maanden later in de *Slag bij Neerwinden* (1793) verdreven de keizerlijke troepen het revolutionaire leger uit de Nederlanden en herstelden het oude politieke bestel.¹⁶⁰ Gedurende deze periode van oorlog die hun thuisland overspoelde, bleef het briefverkeer tussen vader en zoon in stand, - zo goed als de omstandigheden het toelieten De vaderlijke raad van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem bood zijn zonen een houvast in moeilijke tijden.

Conclusie

De ouder-kindrelatie bij de Zuid-Nederlandse adel in de achttiende eeuw valt niet te definiëren in een enkel begrip of te omschrijven met een paar termen. Meerdere eigenschappen kenmerkten het ouderschap, het kind-zijn en de adolescentie in de vroegmoderne periode, bestaande uit enerzijds de algemene tendensen gecreëerd door sociale conventies en anderzijds de persoonlijk invulling van die conventies. Het gezin van graaf Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem dat in deze studie centraal staat, kende tijden van voorspoed en tegenslag, van familiale harmonie en intergenerationeel conflict, van nabijheid en distantie, van wederzijdse genegenheid en afkeer, en van ziekte en goede gezondheid die de relatie tussen ouders en kinderen op allerlei wijzen beïnvloedden.

Het was voornamelijk het sentimentalisme die de emotionele cultuur van de tweede

159 *Ibidem*: Brief van Joseph-Arnould de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 7 november 1792.

160 Blom en Lamberts red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 240-241.

helft van de achttiende eeuw typeerde. Dit is zichtbaar in de persoonlijke correspondentie van de familie de Looz-Corswarem, waarin uitingen van emoties frequent voorkomen, ondersteund door de opvatting gedachten en gevoelens te ordenen op briefpapier, als vorm van een intern verwerkingsproces. Het is belangrijk hierbij op te merken dat de totale breuk, die de 'orthodoxe school' rond Philippe Ariès vooropstelde, niet tot stand kwam in deze eeuw. Uit de correspondentie van de familie de Looz-Corswarem is een dergelijke breuk niet op te maken. De orthodoxe familiehistorici veronderstelden een volledig nieuwe omgang tussen ouders en kinderen, met inbreng van intimiteit, wederzijdse affectie en sentimentaliteit die volgens hen in voorafgaande eeuwen niet bestond.

Ook de 'revisionistische school' rond Linda Pollock die binnen de ouder-kindrelatie een emotionele continuïteit door de eeuwen heen zag, is aan herziening toe. Er was wel degelijk verandering, maar eerder in de maatschappelijke visie op gevoelsexpressie. Tijdens de Verlichting ontstond een tendens om emoties en hartstochten te uiten, maar dit was geen plotse 'emotionele revolutie'. Het neostoïcisme uit de voorgaande eeuw, met een nadruk op gereserveerdheid, nederigheid en behoud van de interne controle over emoties, drukte immers nog steeds zijn stempel op de ouder-kind relatie. De emotionele crisis die bij de dood van Marie-Emmanuelle d'Aix optrad binnen het gezin de Looz-Corswarem is daar een goed voorbeeld van. Aanvankelijk zetten haar achterblijvende kinderen en echtgenoot in op gereserveerdheid en een zelfstandige verwerking van deze traumatische gebeurtenis. Naarmate de tijd vorderde bleek dit echter meer belemmerend dan helend te werken. De brieven van oudste dochter Clémentine uit deze periode verzinnebeelden een hevig verlangen naar empathie en een 'familiaal draagvlak' voor haar erbarmelijke toestand.

Verder valt niet te ontkennen dat net die culturele verandering in de omgang met gevoelens het menselijke gedrag in de dagelijkse praktijk transformeerde. Dit betekende echter niet dat de basisemoties, die als biologische wetmatigheden eigen zijn aan elk mens, vóór of na deze periode niet bestonden. Het is een kwestie van verandering in de omgang met gevoelens en een wijziging in de geldende normen en waarden, en niet zozeer een verandering in de emotie zelf. Daarnaast was een emotionele beleving van een bepaalde situatie een persoonlijke aangelegenheid, met reacties en gedragingen eigen aan het karakter van de persoon. De mens is immers geen onverschillige machine. Die persoonlijke beleving kreeg echter een keurslijf aangemeten, want de opvoeding voorzag in het aanleren - of afleren - van een specifiek wereldbeeld met bepaalde normen en waarden. Dit gebeurde reeds tijdens de kindertijd, maar tijdens de adolescentie probeerden kinderen dit strakke keurslijf wat te versoepelen. Daarbij werden de pen en het briefpapier een medium om te kunnen experimenteren met de geldende regels omtrent gevoelsuitingen en hartstochten. Tegelijk vormde het een middel om de verworven vrijheid (en losbandigheid) ten opzichte van de ouders te verantwoorden (of te verdoezelen). Dit blijkt uit de correspondentie van de kinderen uit de familie de Looz-Corswarem gericht aan hun ouders, waarbij het niet ongewoon was om via trucjes het gemoed van vader en moeder gerust te stemmen.

Volgens de Verlichte denkers was de bestaande opvoedingspraktijk in de achttiende

eeuw aan vernieuwing en 'verlichting' toe. Desondanks bleef in de praktijk de opvoeding steunen op een traditioneel systeem, hoewel hier en daar wel experimenten of aanpassingen in de zijlijn plaatsvonden en er verschillen waren naargelang geslacht en geboortevolgorde. Toch is het duidelijk dat ideeën, zoals vervat in de traktaten van John Locke, de graaf de Buffon of Jean-Jacques Rousseau, stilaan hun weg vonden naar de pedagogie en de opvoedingspraktijk van de gegoede klassen. Binnen deze opvoedingsfilosofie stak *Emile, ou De l'éducation* van Rousseau er met kop en schouders bovenuit. Hoewel hun Verlichte idealen slechts gedeeltelijk doorsijpelden naar de familie de Looz-Corswarem, legde vader Guillaume-Joseph meermaals de nadruk bij zijn kinderen op een vertrouwen in de rede en het gebruik van het gezond verstand. Hij spoorde hen aan tot een sobere levensstijl en (financiële) matiging in het dagelijkse leven; dat had hem immers op jonge leeftijd zelf veel succes opgeleverd. Moeder Marie-Emmanuelle volgde de opvoedingsprincipes van haar man, want hij was het familiehoofd en de baas binnen het gezin. De adolescente kinderen kozen voor protest en verzet of gewilligheid en gehoorzaamheid, afhankelijk van de mate waarin ze een ouderlijke eis of idee ondersteunden of verwierpen. Als jong kind stonden de ouders en de familie in hun wereld centraal, maar tijdens de tienerjaren gingen ze op zoek naar het 'eigen ik'.

De familiale structuur, vorm gegeven door de algemeen geldende normen en waarden binnen een culturele gemeenschap, bestond echter uit een systeem van wederzijdse rechten en plichten. Dit bakende de posities af die kinderen en ouders ten opzichte van elkaar innamen. Kinderen verlangden van hun ouders verzorging, opvoeding en instructie en verleenden in ruil daarvoor gehoorzaamheid, respect en discipline; een systeem dat in twee richtingen werkte. Ouders hadden bovendien elk een specifiek takenpakket, met de vader als raadgever en familiehoofd en de moeder als vrouw des huizes en verzorgster. Daarnaast bleven de kinderen ook daadwerkelijk een 'kind-van' tot ze zelf trouwden en een gezin stichtten.

Binnen deze familiale structuur met vaste posities was ook ruimte voor *agency* of individuele handelingsvrijheid om deze posities te aanvaarden of te verwerpen. Afhankelijk van hun karakter gingen kinderen in tegen de wil van hun ouders - en dit gebeurde natuurlijk ook vice versa - en contesteerden daarnaast de sociale conventies. De adolescente periode, met een voorname plaats weggelegd voor de zoektocht naar het 'eigen ik' en een beeld om te wereld te begrijpen, versterkte dit proces. Emotionele chantage was daarbij een handig hulpmiddel om meer van de wederpartij gedaan te krijgen. Ziekten vormden echter een constante bedreiging voor de familiale structuren en konden het adolescentie protest voor meer individuele bewegingsvrijheid blokkeren. Aangezien ze de mogelijkheid bezaten een geliefd persoon vroegtijdig weg te rukken, vergrootten ziekten de emotionele geladenheid van de affectieve band tussen ouder en kind. Traumatische gebeurtenissen, zoals de dood van een van de directe gezinsleden, werkten dan ook drastisch en zeer gevoelsmatig in op het dagelijks functioneren van de familie, en specifiek op de ouder-kindrelatie.

Voortgesproten uit een adellijk geslacht van roemrijke voorouders hechtten de ouders de Looz-Corswarem veel waarde aan de familiale belangen, waarbij individuele bekommernissen vaak op de tweede plaats kwamen. De volgende schakels van de bloedlijn moesten immers het prestige en aanzien van de familie voortzetten en versterken. Met dat doel voor ogen investeerden ouders een groot financieel en emotioneel kapitaal in het grootbrengen van hun kinderen, maar ze haalden tegelijk voldoening en trots uit de verwezenlijkingen van hun kroost. Daarnaast was de 'natuurlijke band' tussen ouder en kind een potentiële bron van vreugde, plezier, troost en - niet te vergeten - sociale zekerheid. Bovendien betekende een afwending van de familiale belangen om zichzelf te bevoordelen een verwijdering van het financiële en emotionele kapitaal. Zonder familie kwam een individu alleen te staan in het leven en kon niet langer op de sociale bijstand van de familie rekenen. De last van de familie kon echter enorm drukkend zijn, vooral voor adolescente kinderen. Zij moesten als prille volwassenen nog bewijzen wat ze in hun mars hadden. Daarbij wilden zij de andere leden van de familie - en ook in grote mate zichzelf - niet te teleurstellen.

Deze studie maakte gebruik van de persoonlijke correspondentie uit het archief van de familie de Looz-Corswarem, maar daarmee is dit familiearchief nog niet uitgeput. Minder nabije familieleden en verdere verwanten, zoals tantes, ooms, (achter)neven en (achter)nichten, bleven hier grotendeels buiten beeld, maar bezitten ook een plaats in het geheugen van het huis de Looz-Corswarem. Bovendien ging het gezin van Guillaume-Joseph na 1793 een onzekere periode tegemoet, zodat de Franse Revolutie en haar idealen ook hun neerslag vonden op de familiale verhoudingen. Als vluchtelingen die zichzelf een nieuwe plaats trachtten te geven binnen de nieuwe wereldorde, zorgden politieke en sociale overtuigingen voor strubbelingen en breuken binnen de familie. Dit is een veld van het historisch onderzoek dat nog open ligt voor verdere analyse, en vervat zit in het dagelijkse briefverkeer van adellijke families uit die tijd.

ABSTRACT*Tom Eerkens*

Noble family ties. Parent child-relations within the aristocratic family de Looz-Corswarem (1763-1793)

Although the members of the aristocratic family de Looz-Corswarem are today rather unknown, this noble family succeeded in climbing to the top of the social ladder of the eighteenth-century Southern Netherlands. The personal correspondence of this family is a real treasure, as it contains several expressions of private feelings and thus reflects the emotional culture of noble families of the time. So far, historical research has barely investigated this window of opportunity. This article takes a closer look at the practices in the education of noble children by their aristocratic parents, and the relationship between adolescent children and their parents in the Southern Netherlands. The household of count Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem (1732-1803), with an offspring of seven children, serves as a case study. The content and formal aspects of the written correspondence of this family constitutes the base for an analysis of the governing family structures and the space for individual agency. Based on these letters, this article seeks to redefine the traditional family history, and adds to it the voice of the child during adolescence. This research reveals that on the one hand, social and cultural conventions provided a solid structure to family life, where both parents and children knew their place and the rights and obligations associated with it. On the other hand, children, and their parents, had the choice either to conform or to oppose existing norms and values. Conflicts between the interests of the family and the choice of the individual were thereby not uncommon, and certainly not when children matured into early adulthood. In addition, this study tries to investigate the influence of the Age of Sentimentalism and Enlightenment on the upbringing of, care for, and instruction of children by aristocratic parents.